

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τόμος 2^{ος}

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 2ος

Συγγραφείς:

**Στέλιος Βιρβιδάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου
Αθηνών**

Βασίλης Καρασμάνης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

**Χαρινέλα Τουρνά, Δρ. Φιλ., Καθηγήτρια Δ/θμιας
Εκπαίδευσης**

Επιτροπή κρίσης:

**Βάσω Κιντή, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου
Αθηνών**

Ζωή Αντωνοπούλου, Σχολική Σύμβουλος

Χριστίνα Σακελλίου, Καθηγήτρια Δ/θμιας Εκπαίδευσης

Υπεύθυνη για το Π.Ι.:

Χριστίνα Βέικου, Σύμβουλος Π.Ι.

Συνεργάτις:

**Δέσποινα Μωραΐτου, Δρ. Φιλ., Φιλολόγος
αποσπασμένη στο Π.Ι.**

Γλωσσική επιμέλεια:

Μαιρίτα Κλειδωνάρη

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Στέλιος Βιρβιδάκης
Βασίλης Καρασμάνης
Χαρινέλα Τουρνά

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 2ος

Εξώφυλλο:

Ρενέ Μαγκρίτ, Η ανθρώπινη κατάσταση, 1935.

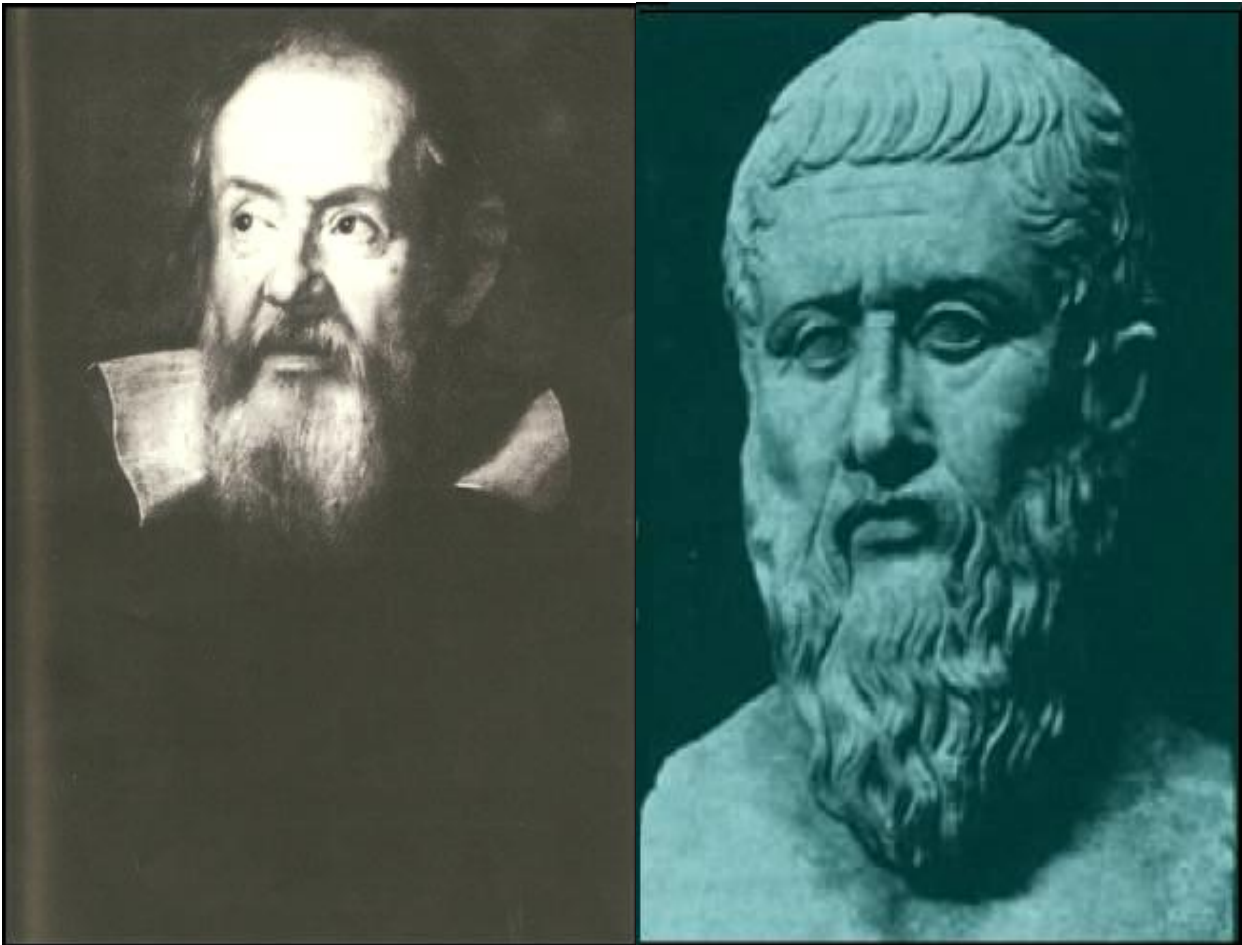
Η πραγματικότητα και η αναπαραγωγή της αναμειγνύονται. Η θάλασσα και η αμμουδιά συνεχίζονται στο καβαλέτο, σχεδόν χωρίς διαχωριστική γραμμή.

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ

Ομάδα Εργασίας του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Μετατροπή: Κατσαρού Βλασία
Επιμέλεια: Σκούταρη Σπυριδούλα

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Αριστερά: Ντεκάρτ (Πορτρέτο ζωγραφισμένο από τον J. Susermann)

Δεξιά: Πλάτων

1. Ορθολογισμός (ρασιοναλισμός)

Σύμφωνα με τους ορθολογιστές φιλοσόφους, η γνώση μας για τον κόσμο προέρχεται κυρίως από τον ίδιο τον ορθό λόγο και τα βασικά της στοιχεία μπορούν να αναζητηθούν στον νου μας. Η γνώση αυτή μπορεί να αποκληθεί *a priori* ή προ-εμπειρική, αφού φαίνεται να είναι δυνατή πριν ή ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εμπειρία.

Παρ' όλο που το πρόβλημα της προέλευσης της γνώσης και οι βασικές αντίθετες τοποθετήσεις δεν

αναλύθηκαν εκτενώς πριν από τη νεότερη εποχή, στην αρχαιότητα σημαντικός εκπρόσωπος της ορθολογιστικής προσέγγισης μπορεί να θεωρηθεί ο Πλάτων. Για τον Πλάτωνα η ανθρώπινη γνώση βασίζεται κατ' αρχάς στην ανάμνηση των ιδεών που έχει αντικρίσει η αθάνατη ψυχή προτού ενσαρκωθεί στο σώμα. Με την κατάλληλη νοητική άσκηση και μέσα από τη μελέτη των μαθηματικών, η ψυχή μπορεί να γνωρίσει τη βαθύτερη πνευματική πραγματικότητα των ιδεών, οι οποίες υπάρχουν αιώνια, ενώ ο υλικός κόσμος αποτελεί ατελή αντανάκλασή τους.

Πρώτος μεγάλος ορθολογιστής των νεότερων χρόνων είναι αναμφισβήτητα ο Ντεκάρτ, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη εξετάζοντας το ερώτημα για τη δυνατότητα της γνώσης και το ζήτημα της αιτιολόγησης των πεπιοθήσεων. Όπως είδαμε, για τον Ντεκάρτ η κατασκευή ενός συμπαγούς οικοδομήματος της γνώσης οφείλει να στηριχτεί στις πεπιοθήσεις εκείνες που ο ορθός λόγος έχει θωρακίσει τόσο ισχυρά, ώστε τίποτα απολύτως να μην μπορεί να τις κλονίσει. Για να μπορέσουμε να εντοπίσουμε τέτοιου είδους πεπιοθήσεις, ο Ντεκάρτ προτείνει να εφαρμόσουμε τη μέθοδο της συστηματικής αμφιβολίας: μας καλεί δηλαδή να διανύσουμε το πλήρες φάσμα των πεπιοθήσεών μας και να επιλέξουμε, στο τέλος της διαδικασίας, αυτές για τις οποίες στάθηκε αδύνατον να αμφιβάσουμε.

Ο Ντεκάρτ επικαλείται τα κριτήρια της σαφήνειας και της ευκρίνειας, χαρακτηριστικά που συνοδεύουν πάντα τις αληθείς ιδέες μας και τις καθιστούν εναργείς. Οι βασικές μας ιδέες, οι οποίες αποτελούν παραστάσεις των ουσιωδών χαρακτηριστικών των υλικών και των πνευματικών όντων, έχουν εμφυτευθεί στον νου μας από τον Θεό. Τις έμφυτες αυτές ιδέες τις συλλαμβάνουμε ενορατικά και άμεσα, χωρίς να χρειάζεται να ακολουθήσουμε κάποια συλλογιστική διαδικασία.

Ακόμη και το “σκέφτομαι, [άρα] υπάρχω” δε χρειάζεται το συμπερασματικό “άρα”, εφόσον προβάλλει στον νου μας με άμεση βεβαιότητα και δεν αποτελεί συμπέρασμα μιας συλλογιστικής διαδικασίας.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Ντεκάρτ επιχειρεί να αξιοποιήσει την απόλυτη (αλλά πολύ περιορισμένη) αυτή βεβαιότητα και πάνω της να οικοδομήσει τη γνώση του πραγματικού κόσμου μελετάται και ερμηνεύεται από τους φιλοσόφους μέχρι σήμερα. Μιλώντας παραπάνω για τον μεθοδολογικό του σκεπτικισμό επισημάναμε την αδυναμία του να αποδείξει με τη δύναμη του ορθού λόγου και μόνο την ύπαρξη πνευματικών και υλικών όντων πέρα από την ύπαρξη του δικού του νου τη στιγμή που σκέφτεται. Το βέβαιο είναι ότι “εντόπισε” το πρόβλημα της σύνδεσης των πεποιθήσεών μας με την πραγματικότητα στο πρόβλημα της σχέσης των θεμελιωδών πεποιθήσεων, που στηρίζονται με ασφάλεια στον ορθό λόγο, με τις υπόλοιπες πεποιθήσεις, που φαίνεται να στηρίζονται στην εμπειρική πραγματικότητα.

Άλλοι ορθολογιστές, που προσπάθησαν να βελτιώσουν τη θεώρηση του Ντεκάρτ και οπωσδήποτε να αποφύγουν τις παγίδες στις οποίες τον οδήγησε η υπερβολική μεθοδολογική του αμφιβολία, είναι ο Ολλανδός Μπαρούχ Σπινόζα (17ος αιώνας) και ο Γερμανός Γκότφριντ Λάιμπνιτς (17ος-18ος αιώνας). Οι φιλόσοφοι αυτοί, μέσα από αξιωματικές παραδοχές και αποδείξεις εμπνεόμενες από τα μαθηματικά και τη γεωμετρία, ανέπτυξαν περίπλοκα μεταφυσικά συστήματα. Σύμφωνα μ’ αυτούς, ο νους μας μπορεί να κατανοήσει τα βασικά στοιχεία της δομής της πραγματικότητας στηριζόμενος στη χρησιμοποίηση έμφυτων ιδεών και λογικών αρχών. Ο σημαντικότερος ίσως ορθολογιστής των νεότερων χρόνων είναι ο Χέγκελ, ο οποίος πίστευε ότι ο ορθός λόγος τού

επέτρεπε να κατανοήσει πλήρως και να προβλέψει την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας.

Η ανάπτυξη του ορθολογισμού στη Γαλλία βρήκε μια εφαρμογή στην αρχιτεκτονική όπως π.χ. στα ανάκτορα των Βερσαλιών. (ένα δείγμα της σύνδεσης φιλοσοφίας και ζωής.)

2. Εμπειρισμός

Κατά τους εμπειριστές η γνώση μας για τον κόσμο προέρχεται κυρίως ή και αποκλειστικά από τις αισθήσεις. Η αφετηρία της συνίσταται στην καταχώριση, την αποτύπωση στον νου, μέσα από την αισθητηριακή αντίληψη, των “στοιχειωδών δεδομένων” του κόσμου που μας περιβάλλει. Η καταχώριση αυτή, όταν πραγματοποιείται, είναι στιγμή δημιουργίας στοιχειωδών πεποιθήσεων ή ιδεών, απλών δηλαδή παραστάσεων αυτών των δεδομένων. Ανεξάρτητα από την αντίληψη

για το τι αποτελεί στοιχειώδες δεδομένο, η αντίστοιχη στοιχειώδης πεποίθηση που το καταχωρίζει ή το αποτυπώνει στον νου είναι η ζητούμενη θεμελιώδης και πρωταρχική γνώση. Η στοιχειώδης πεποίθηση θεωρείται ότι εμποτίζεται με γνώση από τη δυνατότητα αυτής της άμεσης επαφής με την πραγματικότητα κατά τη στιγμή της καταγραφής αισθητηριακών εντυπώσεων.

Φράνσις Μπέϊκον (Βάκων)

Τζον Λοκ

Εμπειριστικές απόψεις έχουν υποστηρίξει διάφοροι αρχαίοι φιλόσοφοι, όπως ο Αριστοτέλης και ο Επίκουρος. Για παράδειγμα, αν και ο Αριστοτέλης τονίζει τη σημασία της λειτουργίας του νου για την επίτευξη επιστημονικής γνώσης της πραγματικότητας, πιστεύει πως η γνώση αυτή προϋποθέτει επαγωγική πορεία, δηλαδή μετάβαση από το μερικό και συγκεκριμένο στο γενικό και αφηρημένο. Ωστόσο, η σύλληψη του μερικού και συγκεκριμένου δεν είναι δυνατή χωρίς τη λειτουργία των αισθήσεων που μας συνδέουν άμεσα με τον φυσικό κόσμο.

Βέβαια, η συστηματική ανάπτυξη του εμπειρισμού, όπως και του ορθολογισμού, παρατηρείται κατά τους νεότερους χρόνους. Οι νεότεροι (κυρίως Βρετανοί) εμπειριστές, με πρώτο, τον Φράνσις Μπέικον (16ο-17ο αιώνα) αντιπαρατίθενται στους ορθολογιστές και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο των αισθήσεων κατά την απόκτηση της γνώσης. Όπως και οι ορθολογιστές από την εποχή του Ντεκάρτ, επισημαίνουν την ύπαρξη ιδεών στον νου μας που μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε την πραγματικότητα, ισχυρίζονται εντούτοις πως οι ιδέες αυτές δεν είναι έμφυτες, αλλά διαμορφώνονται στη βάση των εντυπώσεων που μας παρέχουν οι αισθήσεις.

Παράλληλα με την αισθητηριακή αποτύπωση στον νου μας των αντικειμένων του εξωτερικού - ως προς τον νου-κόσμο, ο Τζον Λοκ (17ος αιώνας) εμπλουτίζει τη συλλογή θεμελιωδών γνώσεων με τη λειτουργία μιας εσωτερικής αίσθησης, ενός αναστοχασμού. Αυτή η εσωτερική αίσθηση αποτυπώνει ως “αντικείμενα” και τις καταστάσεις της εσωτερικής λειτουργίας του νου, το τι συμβαίνει όταν, για παράδειγμα, σκεφτόμαστε, πιστεύουμε, επιθυμούμε, αμφιβάλλουμε κτλ. Πέρα από αυτή την εσωτερική αίσθηση δεν υπάρχουν στοιχεία της γνώσης του κόσμου που να μπορούν να θεωρηθούν *a priori*, να είναι δηλαδή ανεξάρτητα από την εμπειρία. Ο νους δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας “άγραφος χάρτης” (*tabula rasa*), στον οποίο αποτυπώνεται το υλικό της εξωτερικής και της εσωτερικής αίσθησης.

“Συνεπέστερος” εμπειριστής από τον Λοκ υπήρξε ο Ιρλανδός επίσκοπος Τζορτζ Μπέρκλεϋ (17ος-18ος αιώνας). Ο Μπέρκλεϋ υποστήριξε ότι ο Λοκ έκανε το λάθος να δεχτεί ιδέες των οποίων την προέλευση δεν μπορούσε να εξηγήσει ικανοποιητικά, όπως εκείνες των εξωτερικών ως προς τον νου αντικειμένων,

θεωρώντας ότι πρέπει να υπάρχει κάποιο υλικό υπόστρωμα με ιδιότητες που δεν μπορούμε να αντιληφθούμε άμεσα πίσω από τις εντυπώσεις των αισθήσεων. Ο Μπέρκλεϋ προχώρησε αποφασιστικά στην ταύτιση των ιδεών του ανθρώπινου νου με την πραγματικότητα. Η παράδοξη θέση του συνοψίζεται στο απόφθεγμα: “το να υπάρχει κάτι συνίσταται στο να αντιλαμβάνεται ή να γίνεται αντιληπτό” (“esse est percipere aut percipi”). Με άλλα λόγια, υπάρχουν μόνο πνεύματα και ιδέες ή παραστάσεις μέσα σε αυτά τα πνεύματα. Βέβαια, κατά τον Μπέρκλεϋ, τα πράγματα του κόσμου που μας περιβάλλει – και που σε τελευταία ανάλυση είναι άυλα εξακολουθούν να υπάρχουν μέσα στον νου του υπέρτατου πνεύματος, δηλαδή του Θεού, ακόμη και όταν δε γίνονται αντιληπτά από τους ανθρώπους. Οι κανονικές σχέσεις που τα συνδέουν, δηλαδή οι φυσικοί νόμοι που έχει εγκαθιδρύσει ο Θεός, μας επιτρέπουν να τα διακρίνουμε από τα ανύπαρκτα πλάσματα της φαντασίας μας.

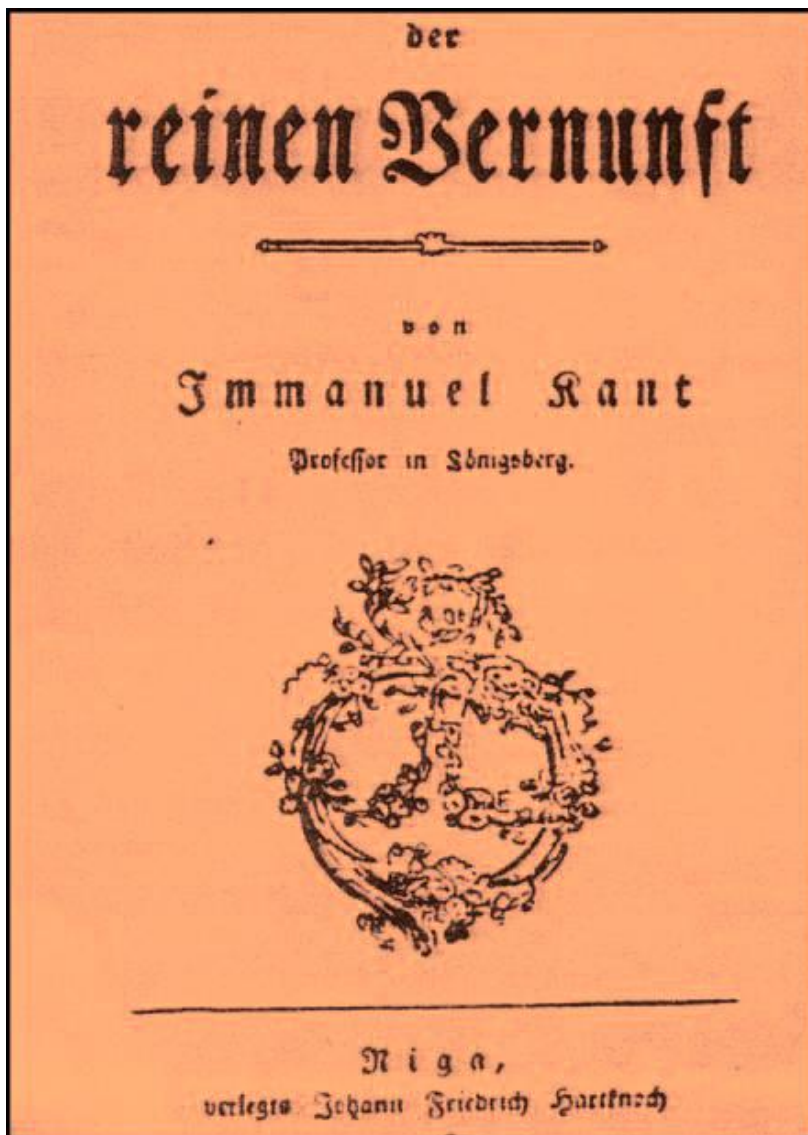
Η επιχειρηματολογία του Μπέρκλεϋ στηρίχτηκε εξ ολοκλήρου στην κατάδειξη ότι η πραγματικότητα είναι μία -συγκεκριμένη όπως και οι ιδέες μας- με χρώματα, γεύσεις, ήχους, οσμές. Οι αφηρημένες έννοιες είναι απλώς κατασκευές της γλώσσας, όπως η έννοια “ύλη”, της οποίας το νόημα εξαντλείται στις εκάστοτε αναφορές μας σε κάτι που βλέπουμε, ακούμε, αγγίζουμε κτλ.

Ο Χιουμ (18ος αιώνας), στον οποίο αναφερθήκαμε στην πρώτη ενότητα, περιγράφοντας τις σκεπτικιστικές αμφιβολίες του, ήταν ο αυστηρότερος από όλους τους εμπειριστές. Θεώρησε ότι η αποτύπωση στον νου αισθητηριακών εντυπώσεων είναι αυτάρκης, όσον αφορά τη συλλογή στοιχειωδών και θεμελιωδών γνώσεων, και επομένως δε χρειάζεται υποστήριξη από μια πρόσθετη λειτουργία όπως αυτή της εσωτερικής αίσθησης ή του αναστοχασμού, την οποία επιστράτευ-

σε ο Λοκ για τις “εσωτερικές γνώσεις” των λειτουργιών του νου. Ο Χιουμ έμεινε πιστός, από την αρχή ως το τέλος, στην περιορισμένη γνωστική δυνατότητα που του παρείχε η συλλογή των δεδομένων του εξωτερικού κόσμου χάρη στη λειτουργία των πέντε αισθήσεων. Η προσήλωσή του στον αμιγή αυτό εμπειρισμό είχε όμως τις παρενέργειές της, οι οποίες, κληροδότησαν στη φιλοσοφία περισσότερα από ένα σοβαρά προβλήματα.

Οι πέντε αισθήσεις, όραση, ακοή, γεύση, όσφρηση και αφή έχουν ως θέμα ελκύσει τόσο τους φιλοσόφους όσο και τους καλλιτέχνες. Ενώ ο Ντεκάρτ και ο Λοκ υποστήριζαν την υποκειμενικότητα των αισθήσεων, καλλιτέχνες, όπως ο De Vou σε αυτόν τον πίνακα, επέμεναν να δίνουν έμφαση στις σωματικές και συμπεριφορικές εκδηλώσεις της αισθητηριακής αντίληψης, όπου θα στρεφόταν αργότερα η φιλοσοφική εξέταση.

Εξώφυλλο της
“Κριτικής του
Καθαρού Λόγου”
του Καντ.

Πράγματι,
όπως είδαμε στην
πρώτη ενότητα, ο
Χιουμ οδηγήθηκε
σε σκεπτικισμό για
τη δυνατότητά μας
να αποκτήσουμε
γνώση για την
ύπαρξη και την
υφή του συνόλου

σχεδόν των όντων του εξωτερικού κόσμου και των αιτιακών σχέσεων που πιστεύουμε ότι τα συνδέουν, αλλά και οποιασδήποτε εσωτερικής, πνευματικής οντότητας. Τα υλικά αντικείμενα, η ενιαία ανθρώπινη ψυχή, η κανονικότητα που διέπει τη φύση δεν μπορεί, κατά τον Χιουμ, να αποδειχτεί πως έχουν αντικειμενική υπόσταση, επειδή συνθέτουμε τις παραστάσεις τους στη βάση στοιχειωδών, ατομικών εντυπώσεων. Και οι επαγωγικές γενικεύσεις, οι οποίες υποτίθεται πως μας επιτρέπουν να προβλέψουμε ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν και ότι οι φυσικοί νόμοι θα εξακολουθήσουν να ισχύουν, δεν έχουν πραγματική λογική ισχύ. Γίνονται αποδεκτές μόνο χάρη στη

συνήθεια και στις ενστικτώδεις προσδοκίες μας, χωρίς τις οποίες δε θα μπορούσαμε να ζήσουμε.

3. Η ανάγκη μιας συνθετικής προσέγγισης (Καντ)

Η κριτική διδασκαλία του Ιμάνουελ Καντ (18ος αιώνας) επιδίωξε να γεφυρώσει τον ορθολογισμό με τον εμπειρισμό. Όπως είδαμε, οι “λύσεις” των μεγάλων αυτών σχολών όσον αφορά το πρόβλημα της σύνδεσης του νου του ανθρώπινου υποκειμένου με τον αντικειμενικό κόσμο, το βασικό δηλαδή αίτημα γνώσης, υπήρξαν μονομερείς: ο εμπειρισμός εστιάζει τη θεώρησή του στο θεμελιώδες γεγονός της “εισροής” γνώσης μέσω των αισθήσεων, ενώ ο ορθολογισμός στον αναγκαίο ρόλο των ορθολογικών μηχανισμών του νου. Ο Καντ διερεύνησε με επιτυχία κάτι που ίσως θα έπρεπε να είναι προφανές, αλλά ασφαλώς ήταν δύσκολο να περιγραφεί επαρκώς, δηλαδή τη **συνεργασία** των αισθήσεων με τον ορθό λόγο.

Η ευρύτερη αντιληπτική ικανότητα του νου στηρίζεται σαφώς στις λειτουργίες και των αισθήσεων και του λόγου, όπως εξάλλου πρέπει να έγινε κατανοητό και από τη διερεύνηση του ορισμού της γνώσης· το πρόβλημα ήταν εξαρχής ότι δεν αρκούσε μια παθητική αιτιολόγηση, μια απλή συσσώρευση στοιχείων για να μετατρέψει μια πεπτοίθηση σε γνώση. Ούτε όμως και ο ορθός λόγος μπορούσε εύκολα, για χάρη του νου, να υπερβεί μόνος του την “εσωστρέφειά” του, να συνδέσει τις “δικές του” βεβαιότητες με τις αλήθειες του εμπειρικού κόσμου, την αυθεντική πηγή της γνώσης. Ο Καντ τόλμησε να επαναπροσδιορίσει πολλές από τις εν χρήσει έννοιες, ώστε να ερμηνεύσει επαρκώς την προφανή αυτή συνεργασία.

Ο εννοιολογικός επαναπροσδιορισμός του Καντ ξεκινά με τη συγκρότηση της εμπειρίας. Η εμπειρία προσφέρει το “υλικό” το οποίο θα επεξεργαστεί και θα αξιοποιήσει ο λόγος. Το υλικό αυτό δεν προσφέρεται όμως ακατέργαστο, ως χαώδες σύνολο αισθητηριακών εντυπώσεων, αλλά ως εποπτείες, ως άμεσες, ενιαίες παραστάσεις. Επομένως η εμπειρική αντιληπτική διάσταση του νου δεν είναι πλέον παθητική, επεξεργάζεται ενεργητικά το υλικό που παραλαμβάνει, το οποίο μορφοποιεί με στοιχεία που διαθέτει ο νους από πριν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η επεξεργασία που οδηγεί στην εποπτεία σημαίνει τοποθέτηση του πρωτογενούς υλικού στον χώρο και στον χρόνο. Ο χώρος και ο χρόνος είναι εγγενείς μορφές της εποπτείας· αποτελούν ανεξάρτητους από την εμπειρία τρόπους λειτουργίας της αντιληπτικής μας ικανότητας, καθώς και απαραίτητες προϋποθέσεις της. Δεν μπορούμε επομένως να αντιληφθούμε τον χώρο και τον χρόνο εμπειρικά, εφόσον αποτελούν προϋποθέσεις της εμπειρικής αντίληψης - ο χώρος και ο χρόνος είναι αρχές, δεν προκύπτουν από αφαίρεση ή σύνθεση, αφού έχουμε πρώτα συγκρίνει επιμέρους “διαστήματα” και “διάρκειες”.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι καθετί που αντιλαμβανόμαστε κατασταλάζει στον νου, “παραλαμβάνεται” από την καθαρή νόηση, αφού διαμορφωθεί από το ιδιότυπο “φίλτρο” των δύο προϋποθέσεων της αντίληψης. Επομένως γνωρίζουμε τα πράγματα μόνο ως οργανωμένα από τον νου μας φαινόμενα και όχι όπως μπορεί να είναι πραγματικά καθεαυτά. Αντίθετα με ό, τι πίστευαν οι παλαιότεροι ορθολογιστές φιλόσοφοι, ο ορθός λόγος δε μας παρέχει a priori θεωρητική γνώση για τα πράγματα καθεαυτά, για τη βαθύτερη υφή του κόσμου, για την ύπαρξη του Θεού ή την αθανασία της

ψυχής. Αυτός ο περιορισμός είναι προφανώς και το τίμημα για την εξασφάλιση της συνεργασίας εμπειρίας και ορθού λόγου, ο οποίος παρέχει βέβαιη γνώση μόνο για τη δομή του κόσμου των φαινομένων. Για τον Καντ η φιλοσοφική αναζήτηση δεν μπορεί να είναι υπερβατική, δηλαδή να προχωρεί με τη βοήθεια του λόγου πέρα από τα όρια της δυνατής ανθρώπινης εμπειρίας, αλλά μόνο υπερβατολογική, δηλαδή να διερευνά τις αναγκαίες συνθήκες αυτής της εμπειρίας.

Η συνεργασία εμπειρίας και ορθού λόγου έχει εξασφαλιστεί ακριβώς επειδή οι εποπτείες -ως προϊόντα αντίληψης ήδη επεξεργασμένα, προϊόντα με “νοητική σφραγίδα”- είναι πλέον προσιτές στη διαχείριση των νοητικών μας λειτουργιών. Τις βασικές αυτές λειτουργίες εκφράζουν “καθαρές”, αφηρημένες έννοιες, που ο Καντ αποκαλεί κατηγορίες της νόησης. Οι γενικότερες κατηγορίες είναι ακριβώς εκείνες των οποίων την προέλευση δεν μπορούσαν να εξηγήσουν οι εμπειριστές, και γι’ αυτό δεν μπορούσαν να ερμηνεύσουν σωστά το γεγονός της απόκτησης της γνώσης. Πρόκειται για τις καθαρές έννοιες της ποσότητας, της ποιότητας, της σχέσης και του τρόπου (όπως η ουσία, η αιτία, η ενότητα κτλ.), που λειτουργούν ως “θυρίδες” στις οποίες εντάσσονται οι εποπτείες ανάλογα με την απόδοση χαρακτηριστικών στα πράγματα που παρατηρούμε μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Η “συμπληρωματικότητα” αυτή εποπτειών και κατηγοριών σφραγίζει την καντιανή σύνθεση ορθολογισμού και εμπειρισμού. Θα μπορούσαμε να τονίσουμε την αναγκαιότητά της χαρακτηρίζοντας, μεταφορικά, την εμπειρία “τυφλή” (συγκεχυμένη και ασύντακτη) χωρίς τη νόηση και “κενή” χωρίς την εμπειρία.

Η καντιανή αυτή προσέγγιση, παρά τις επιμέρους δυσκολίες της και τις αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί από μεταγενέστερους φιλοσόφους, αποτελεί την αφετηρία για κάθε νεότερη προσπάθεια συνθετικής αντιμετώπισης γνωσιολογικών προβλημάτων. Στις μέρες μας υπάρχουν ακόμη διάφοροι εκπρόσωποι λιγότερο ή περισσότερο καθαρών ορθολογιστικών και εμπειριστικών θεωρήσεων, κυρίως στον χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών και σε εκείνον της φιλοσοφίας των φυσικών επιστημών αντίστοιχα. Ωστόσο, κανείς δεν υποτιμά τα διδάγματα που μπορούμε να αποκομίσουμε από το καντιανό φιλοσοφικό εγχείρημα.

Ιμμάνουηλ ΚΑΝΤ

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Λοιπόν για πάντα η αλήθεια για τα όντα βρίσκεται μέσα στην ψυχή μας και, εφόσον η ψυχή είναι αθάνατη, δεν πρέπει να ευελπιστείς ότι και αυτό που τώρα τυχαίνει να μην το γνωρίζεις είναι δυνατόν να προσπαθήσεις να το αναζητήσεις και να το θυμηθείς;” (Πλάτων, Μένων, 86a)

2. “Τη γενική γνώση την πετυχαίνουμε ξεκινώντας από την εμπειρία. [...] Είναι αδύνατον να εξετάσει κανείς τα γενικά χωρίς επαγωγή. [...] Είναι αδύνατον να ακολουθήσουν επαγωγική πορεία όσοι δε διαθέτουν αισθήσεις”. (Αριστοτέλης, Φυσικά, VII, 3 247b20, Αναλυτικά Ύστερα, 81b20)

3. “Ας πάρουμε παραδείγματος χάριν αυτό το κερί. [...] Ενώ μιλώ, το μετακινώ προς τη φωτιά: τα υπολείμματα γεύσης εξαλείφονται, η οσμή εξανεμίζεται, το χρώμα μεταβάλλεται, το σχήμα χάνεται, το μέγεθος αυξάνει, γίνεται ρευστό, θερμαίνεται, μετά βίας, μπορεί να αγγιχτεί και, αν το χτυπήσουμε τώρα, δεν εκπέμπει κανέναν ήχο. [...] Το ίδιο το κερί δεν ήταν η ηδύτητα του μελιού, το άρωμα των λουλουδιών, η λευκότητα, το σχήμα ή ο ήχος, αλλά ένα σώμα που προ ολίγου μου φανερωνόταν υπό εκείνους τους τρόπους και τώρα μου φανερώνεται υπό άλλους. [...] Ας προσέξουμε και, παραμερίζοντας όσα δεν ανήκουν στο κερί, ας δούμε τι απομένει: τίποτα άλλο από κάτι εκτατό, εύκαμπτο και ευμετάβολο. [...] Τι είναι όμως αυτό το κερί που δε γίνεται αντιληπτό παρά με το πνεύμα; Είναι το ίδιο που βλέπω, που αγγίζω, που φαντάζομαι, εντέλει το ίδιο που έκρινα εξαρχής. Ας σημειωθεί όμως ότι η αντίληψή του δεν είναι ένα ενέργημα της όρασης, της αφής ή της φαντασίας, και ούτε ήταν ποτέ, παρότι έτσι φάνηκε προηγουμένως, αλλά μόνο μια εποπτεία του πνεύματος, η οποία μπορεί να είναι ατελής και συγκεχυμένη, όπως ήταν προηγουμένως, ή

σαφής και διακριτή, όπως είναι τώρα, αναλόγως του αν παρατηρώ περισσότερο ή λιγότερο εκείνα που το συνθέτουν”.

(Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 79-81)

4. “Αλλά [...] το συμπέρασμα που εξάγουν απ’ την καθολική συμφωνία [...] είναι μια συλλογιστική απόδειξη που στηρίζεται σε μια αποδεικτική αρχή, που δεν υπάρχει καθόλου, γιατί δεν υπάρχει πραγματικά καμιά αρχή πάνω στην οποία όλοι οι άνθρωποι να συμφωνούν γενικά. Και για να αρχίσω με τις θεωρητικές έννοιες, να δύο απ’ τις περίφημες αρχές στις οποίες δίνουν κατά προτίμηση την ιδιότητα των έμφυτων αρχών: καθετί που είναι, είναι, και είναι αδύνατον ένα πράγμα να είναι και να μην είναι ταυτόχρονα. Αυτές οι προτάσεις θεωρήθηκαν σίγουρα σαν αξιώματα καθολικώς δεκτά, αλλά χρειάζεται προσπάθεια για να παραδεχτούμε ότι υπάρχει μια γενική συμφωνία πάνω σ’ αυτές τις δύο προτάσεις, γιατί υπάρχει ένα μεγάλο μέρος του ανθρώπινου γένους που δεν του είναι ακόμα γνωστές. Γιατί πρώτον είναι σαφές ότι τα παιδιά και οι ηλίθιοι δεν έχουν την παραμικρή ιδέα γι’ αυτές τις αρχές και ότι δεν τις σκέπτονται με κανέναν τρόπο. Αυτό είναι αρκετό για να ανατρέψει το επιχείρημα της καθολικής συμφωνίας, σύμφωνα με το οποίο όλες οι έμφυτες αλήθειες πρέπει να παράγονται αναγκαία. Γιατί το να λέμε ότι υπάρχουν αλήθειες εντυπωμένες μέσα στην ψυχή, η οποία ωστόσο δεν αντιλαμβάνεται τίποτα, αυτό μου φαίνεται πραγματική αντίφαση, επειδή η εντυπωτική ενέργεια δεν μπορεί παρά μόνο να συντελέσει στο να αντιληφθούμε ορισμένες αλήθειες. Αν λοιπόν αυτές οι ισχυρές εντυπώσεις είχαν γίνει πάνω στην ψυχή των παιδιών και των ηλιθίων, πρέπει αναγκαστικά τα παιδιά και οι ηλίθιοι να καταλαβαίνουν αυτές τις εντυπώσεις, να γνωρίζουν τις αλήθειες τις χαραγμένες στο πνεύμα τους και να δίνουν γι’

αυτές τη συγκατάθεσή τους. Αλλά αυτό δε συμβαίνει. Κι έτσι, αφού δεν υπάρχουν απ' τη φύση εντυπωμένες έννοιες στην ψυχή, πώς αυτές μπορούν να είναι έμφυτες;” (John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, [Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση], Clarendon Press, Οξφόρδη 1975, βιβλίο I, κεφ. II, σ. 49- 50)

5. “Ότι κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμιά αμφιβολία, γιατί με τι άλλο θα μπορούσε να αφυπνιστεί η γνωστική μας δύναμη για να ασκήσει το έργο της, αν όχι με αντικείμενα που ερεθίζουν τις αισθήσεις μας και που τότε προκαλούν από μόνα τους τη γέννηση παραστάσεων και τότε βάζουν τη νοητική μας ενέργεια σε κίνηση να τις συγκρίνει, να τις συνδέσει ή να τις χωρίσει και έτσι να κατεργαστεί το άμορφο υλικό των κατ' αίσθηση εντυπώσεων για τον σχηματισμό μιας γνώσης των αντικειμένων που ονομάζεται εμπειρία. Έτσι, από την άποψη του χρόνου, δεν έχουμε καμιά γνώση μέσα μας που να προηγείται από την εμπειρία, όλες αρχίζουν με αυτήν. [...] Αλλά και αν ακόμα κάθε γνώση μας πρωταρχίζει με την εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι κάθε μια πηγάζει από την εμπειρία. Γιατί θα ήταν δυνατόν ακόμα και η εμπειρική γνώση μας η ίδια να αποτελεί ένα σύνθετο κατασκευάσμα από αυτό που προσλαμβάνουμε μέσω εντυπώσεων και από εκείνο που η ίδια η γνωστική μας δύναμη (ερεθιζόμενη μονάχα από τις κατ' αίσθηση εντυπώσεις) αντλεί από τον εαυτό της. [...] Ονομάζω υπερβατολογική κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με τα αντικείμενα όσο με τον δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι *a priori* δυνατός. [...] Από τα πράγματα νοούμε *a priori* μονάχα εκείνο που εμείς οι ίδιοι θέτουμε σ' αυτά”.

(Ιμ. Καντ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1977, B1-2, A11/B25, BXVIII))

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να εξηγήσετε πώς το φανταστικό “νοητικό πείραμα” του Ντεκάρτ του επιτρέπει να υποστηρίξει τον ορθολογισμό του, δείχνοντας την αναξιοπιστία των αισθήσεων κατά την προσπάθεια γνώσης της ουσίας των πραγμάτων (απόσπασμα 3).
2. Να συζητήσετε το επιχείρημα του Λοκ για την ανυπαρξία αρχών έμφυτων στον νου (απόσπασμα 4). Θα ήταν αδύνατον, κατά τη γνώμη σας, να υπάρχουν έμφυτες λογικές αρχές που να μην είναι συνειδητές στον νου όλων των ανθρώπων;
3. Αναλύστε τη διαφορά των εννοιών “αρχή” και “πηγή” της γνώσης. Γιατί κατά τον Καντ η υπερβατολογική αναζήτηση των a priori συνθηκών της γνώσης μας μπορεί να μας δώσει σημαντικά αποτελέσματα; (απόσπασμα 5)
4. Να αναζητήσετε θεμελιωτιστικά στοιχεία στη σκέψη των κυριότερων κλασικών ορθολογιστών και εμπειριστών φιλοσόφων.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Μεταφυσικά ερωτήματα σχετικά με τα αντικείμενα της γνώσης

Η ανάλυση που προηγήθηκε φανερώνει τη δυσχέρεια της επίλυσης των γνωσιολογικών προβλημάτων, αλλά και τη σχέση αυτών των προβλημάτων με τα γενικότερα φιλοσοφικά ερωτήματα. Στην προσπάθειά

τους να αποφανθούν για τη δυνατότητα της γνώσης και να αντιμετωπίσουν λιγότερο ή περισσότερο ακραίες σκεπτικιστικές αμφιβολίες, οι φιλόσοφοι παίρνουν θέση σε μια σειρά από μεταφυσικά ζητήματα που αφορούν το υποκείμενο και τα αντικείμενα της γνώσης, αλλά και τη σχέση τους.

Σε ορισμένα από τα ζητήματα αυτά θα επανέρθουμε από μια άλλη σκοπιά στη συνέχεια αυτού του βιβλίου (κεφάλαιο 5). Εδώ θα περιοριστούμε σε λίγες πρώτες επισημάνσεις, που δείχνουν καθαρά τη σύνδεση του γνωσιολογικού και του μεταφυσικού προβληματισμού. Με άλλα λόγια, θα δούμε εν συντομία το πώς οι συζητήσεις σχετικά με τη δυνατότητα και την προέλευση ή την πηγή της γνώσης οδηγούν σε ορισμένες αντιλήψεις για τα αντικείμενα της γνώσης, για τα πραγματικά όντα που τελικά μπορούμε να γνωρίσουμε.

Είδαμε ότι η ριζική, μεθοδολογική αμφιβολία του Ντεκάρτ, μέσω της οποίας πίστευε ότι θα μπορούσε να θεμελιώσει τη γνώση, παραμερίζοντας τελικά κάθε μορφή σκεπτικισμού, τον “παγίδευσε” στη βέβαιη, στιγμιαία γνώση του υποκειμένου που σκέφτεται. Ο Ντεκάρτ, χωρίς να το θέλει, άνοιξε έτσι τον δρόμο στη θεώρηση που αποκαλούμε υποκειμενικό ιδεαλισμό και μάλιστα στην πιο ακραία του μορφή, τον σολιψισμό. Σύμφωνα με τον υποκειμενικό ιδεαλισμό, δεν υπάρχουν εξωτερικά προς τον ανθρώπινο νου υλικά αντικείμενα ή, με άλλα λόγια, η ύπαρξη και η υφή της πραγματικότητας εξαρτώνται από τον νου των υποκειμένων που τη γνωρίζουν. Κατά τον σολιψισμό, υπάρχει μόνο ένα ον, το υποκείμενο που σκέφτεται, και όλος ο κόσμος υφίσταται ουσιαστικά μέσα στη σκέψη του. Βέβαια ο ίδιος ο Ντεκάρτ δεν έπαψε να είναι ρεαλιστής, δηλαδή να πιστεύει ότι υπάρχει, ανεξάρτητα από τον νου, ένα πλήθος υλικών και πνευματικών όντων, των οποίων εγγυάται ο Θεός τη γνώση της ύπαρξης και των

βασικών ιδιοτήτων τους. Το ερώτημα είναι τι γίνεται αν δεχτεί κανείς τις αρχικές του υποθέσεις και το επιχείρημα *cogito ergo sum*, αλλά δεν πειστεί από τη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του. Οι άλλοι ορθολογιστές, όπως παρατηρήσαμε, αποφεύγουν τις σκεπτικιστικές αμφισβητήσεις και έτσι δε διστάζουν να κατασκευάσουν με αξιωματικό τρόπο εντυπωσιακά συστήματα, όπως ο Σπινόζα που ταυτίζει τον φυσικό κόσμο με τον Θεό ή ο Λάιμπνιτς που περιγράφει την πραγματικότητα ως ένα σύνολο μονάδων, μικροσκοπικών ατομικών οντοτήτων, προικισμένων με νόηση.

Δυστυχώς και η προσέγγιση των νεότερων εμπειριστών φαίνεται να οδηγεί σε τοποθετήσεις που αντιβαίνουν στις φυσικότερες παραδοχές των απλών ανθρώπων. Αν δεχτούμε, όπως ο Λοκ, ότι γνωρίζουμε τον κόσμο μέσα από ένα “πέπλο” ιδεών παραστάσεων, που συνθέτουμε στη βάση αισθητηριακών εντυπώσεων, είναι εύλογο να αναρωτηθούμε μήπως οι ιδέες που διαμορφώνουμε δεν αντιστοιχούν ακριβώς στα πράγματα που βρίσκονται “έξω” από μας, “πίσω” από αυτό το πέπλο. Μπορεί να μπούμε στον πειρασμό να εγκαταλείψουμε τον ρεαλισμό, που ίσως δεχόμαστε κάπως αυθαίρετα, και να υιοθετήσουμε την άποψη του Μπέρκλεϋ ότι τα αντικείμενα της γνώσης είναι καθαρά άυλα και πνευματικά, αφού δεν υπάρχουν παρά μόνο μέσα στον νου μας ή στον νου του Θεού. Η μεταφυσική τοποθέτηση του Μπέρκλεϋ αποτελεί μια μορφή υποκειμενικού ιδεαλισμού, που ο ίδιος αποκαλούσε αϋλοκρατία. Ίσως πάλι ο ακραίος εμπειρισμός μάς αναγκάσει να ακολουθήσουμε τον Χιουμ. Όπως είδαμε, ο εμπειρισμός έκανε τον Χιουμ σκεπτικιστή όσον αφορά τη σύλληψη κάθε ουσιώδους αντικειμένου της γνώσης και τον υποχρέωσε να επικαλεστεί τη δύναμη της φυσικής συνήθειας, η οποία μας επιτρέπει να ζούμε

χωρίς να ανησυχούμε για το τι κρύβεται στον κόσμο που μας περιβάλλει.

Ο Καντ, τέλος, υπερηφανευόταν για τη δική του γνωσιολογική θεώρηση, επειδή πίστευε ότι αποτελεί τη μόνη αληθινά κριτική στάση που αποφεύγει και τον δογματισμό και τον σκεπτικισμό όλων των προγενέστερων φιλοσόφων, ορθολογιστών και εμπειριστών. Όπως διαπιστώσαμε όμως, η προσέγγισή του τον υποχρέωσε να δεχτεί πως δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τα πράγματα όπως είναι καθεαυτά, αλλά μόνο όπως μας φαίνονται μέσα από τις αισθήσεις και από τον νου μας. Εφόσον λοιπόν ο Καντ αναγνωρίζει πως τα πράγματα υπάρχουν ανεξάρτητα από τον νου του ανθρώπινου υποκειμένου, μπορεί να θεωρηθεί ρεαλιστής, ωστόσο, στον βαθμό που υποστηρίζει ότι το υλικό που παρέχεται στις αισθήσεις διαμορφώνεται ως σύνολο φαινομένων από τα “καλούπια” του νου (τις μορφές της εποπτείας και τις κατηγορίες), μπορεί να χαρακτηριστεί και ιδεαλιστής. Η ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου είναι ανεξάρτητη από μας, αλλά η μορφή του εξαρτάται από μας. Έτσι, ο Καντ προτείνει, εκτός από τον συνδυασμό ορθολογισμού και εμπειρισμού, και μια ενδιαφέρουσα σύνθεση ρεαλισμού και ιδεαλισμού, την οποία έχει αποκαλέσει υπερβατολογικό ιδεαλισμό. Ο ιδεαλισμός αυτός, κατά τον Καντ, πρέπει να υιοθετηθεί, εφόσον ισχύουν *a priori* οι αναγκαίες προϋποθέσεις της γνώσης, που διαμορφώνουν τη δομή του κόσμου των φαινομένων. Ωστόσο, εξακολουθεί να παραμένει δύσκολο να καταλάβουμε πώς ακριβώς πρέπει να ερμηνεύσουμε την περίπλοκη, μεικτή και συμβιβαστική θεωρία του.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Οι αισθητές ιδιότητες είναι πραγματικές. Θα ήταν λάθος να νομίσει κανείς πως αυτό που λέγεται εδώ αναιρεί, έστω και λίγο, την πραγματικότητα των αντικειμένων. Είναι παραδεκτό, σύμφωνα με τις καθιερωμένες αρχές, ότι η έκταση, η κίνηση και με έναν λόγο όλες οι αισθητές ιδιότητες έχουν ανάγκη ενός υποστηρίγματος, μιας και δεν είναι ικανές να σταθούν μόνες τους. Αλλά τα αντικείμενα που γίνονται αντιληπτά με την αίσθηση θεωρούνται πως δεν αποτελούν παρά μόνο συνδυασμούς αυτών των ιδιοτήτων και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να υφίστανται μόνα τους. Ως εδώ όλοι είναι σύμφωνοι. Έτσι, όταν αρνούμαστε στα πράγματα που γίνονται αντιληπτά μέσα από την αίσθηση μια ύπαρξη ανεξάρτητη από κάποια ουσία ή από ένα υποστήριγμα, μέσα στο οποίο μπορούν να υπάρχουν, δεν απομακρυνόμαστε καθόλου από την καθιερωμένη αντίληψη για την πραγματικότητα, και έτσι δεν μπορούν να μας κατηγορήσουν για καμία καινοτομία από την άποψη αυτή. Όλη η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τη δική μας άποψη, τα μη σκεπτόμενα όντα που αντιλαμβανόμαστε μέσα από την αίσθηση δεν έχουν ύπαρξη ξέχωρη από την ενέργεια με την οποία γίνονται αντιληπτά και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν μέσα σε καμία άλλη ουσία, εκτός από αυτές τις μη εκτεταμένες και αδιαίρετες ουσίες ή πνεύματα που ενεργούν και σκέπτονται και αντιλαμβάνονται τα όντα αυτά. Ενώ, από την άλλη μεριά, οι φιλόσοφοι υποστηρίζουν, όπως και οι κοινοί άνθρωποι, ότι οι αισθητές ιδιότητες υπάρχουν μέσα σε μια αδρανή, εκτεταμένη ουσία που δεν αντιλαμβάνεται και την ονομάζουν ύλη· σ’ αυτήν αποδίδουν μια φυσική υπόσταση, έξω από την ενέργεια με την οποία την αντιλαμβάνεται οποιαδήποτε νόηση, ακόμη και η αιώνια νόηση του Δημιουργού, μέσα στην οποία υποθέτουν πως υπάρχουν μόνο ιδέες σωματικής ουσίας που δημιούργησε ο

Ίδιος, εάν βέβαια θέλουν καθόλου να παραδεχθούν πως πραγματικά τις δημιούργησε”.

(George Berkeley, Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης, μτφρ. Δ. Σφενδόνη, εκδ.

Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 145-146)

2. “Ο ιδεαλισμός συνίσταται στον ισχυρισμό πως δεν υπάρχουν άλλα όντα εκτός από τα σκεπτόμενα. Τα υπόλοιπα πράγματα που πιστεύουμε ότι αντιλαμβανόμαστε στην εποπτεία θα ήταν μόνο παραστάσεις μέσα στον νου των σκεπτόμενων όντων, οι οποίες δεν έχουν κανένα αντίστοιχο αντικείμενο που βρίσκεται έξω από αυτά. Εγώ αντίθετα λέω: τα πράγματα μας δίνονται σαν αντικείμενα των αισθήσεών μας, τα οποία βρίσκονται έξω από μας. Μόνο που γι’ αυτά δεν ξέρουμε τίποτε για το τι είναι αυτά τα ίδια, παρά γνωρίζουμε μονάχα τα φαινόμενά τους, δηλαδή τις παραστάσεις που αυτά παράγουν μέσα μας, επιδρώντας πάνω στις αισθήσεις μας. Συνεπώς παραδέχομαι ότι υπάρχουν έξω από εμάς σώματα, δηλαδή πράγματα, τα οποία, μολονότι μας είναι εντελώς άγνωστα ως προς το τι είναι καθεαυτά, εντούτοις τα ξέρουμε μέσω των παραστάσεων, τις οποίες μας παρέχει η επίδρασή τους πάνω στην αισθητήρια ικανότητά μας, και τους δίνουμε το όνομα “σώμα”, λέξη που σημαίνει το φαινόμενο εκείνου του άγνωστου μας, αλλά όχι λιγότερο πραγματικού αντικειμένου. Μπορεί αυτό να ονομαστεί ιδεαλισμός; Είναι ακριβώς το αντίθετό του”.

(I. Kant, Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1982, §13)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, “δεν είσαι λευκός, επειδή εμείς νομίζουμε ότι στ’ αλήθεια είσαι λευκός, αλλά αντίθετα, επειδή εσύ είσαι λευκός, εμείς που το λέμε αυτό λέμε την αλήθεια”. Γιατί η άποψη αυτή σχετικά με το πώς χρησιμοποιούμε την έννοια της αλήθειας φαίνεται να στηρίζει τον ρεαλισμό;
2. Με ποια σημασία χρησιμοποιούμε στην καθημερινή ζωή τους όρους “ιδεαλισμός” και “ρεαλισμός”;
3. Να εξετάσετε πώς ο συνεπής εμπειρισμός του Μπέρκλεϋ και του Χιουμ φαίνεται να υπονομεύει τον ρεαλισμό και να οδηγεί αντίστοιχα στον ιδεαλισμό και στον σκεπτικισμό.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Η γνωσιολογία είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με προβλήματα τα οποία αφορούν κυρίως τη δυνατότητα, τον ορισμό, την πηγή και τα είδη της γνώσης.
- Ο σκεπτικισμός εμφανίζεται στην ιστορία της φιλοσοφίας ως στάση αμφισβήτησης ή σοβαρής αμφιβολίας για τη δυνατότητα της γνώσης.
- Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έχουν αναπτυχθεί διάφορες μορφές σκεπτικισμού. Ανάμεσα στις κυριότερες και ισχυρότερες περιλαμβάνονται: α) ο αρχαιοελληνικός σκεπτικισμός των Πυρρωνείων, ο οποίος, καταδεικνύοντας την ισοσθένεια αντίθετων θέσεων και προτείνοντας την “εποχή”, την αποφυγή

δηλαδή της συγκατάθεσης, αποσκοπεί στην αταραξία της ψυχής· β) η υπερβολική μεθοδολογική αμφιβολία του Ντεκάρτ, ο οποίος αποβλέπει στην ανακάλυψη ακλόνητων πεποιθήσεων, αλλά τελικά μας παγιδεύει στη ριζική αμφιβολία για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου· γ) ο σκεπτικισμός του Χιουμ για την ύπαρξη υλικών αντικειμένων, αιτιακών σχέσεων που τα συνδέουν και ενιαίας ψυχής του υποκειμένου, καθώς και για τη δυνατότητα ασφαλών επαγωγικών γενικεύσεων και προβλέψεων από το παρατηρημένο παρελθόν στο άγνωστο μέλλον.

- Ανάμεσα στις διάφορες στρατηγικές αντιμετώπισης του σκεπτικισμού ικανοποιητικότερη φαίνεται εκείνη που συνδυάζει την πραγματιστική εγκατάλειψη υπερβολικών αξιώσεων βεβαιότητας με τον περιορισμό στην αναζήτηση “χρήσιμης” γνώσης σε συγκεκριμένο πάντα γλωσσικό και πρακτικό πλαίσιο.
- Οι φιλόσοφοι εστιάζουν συνήθως την προσοχή τους στη θεωρητική και ειδικότερα στην προτασιακή και όχι στην πρακτική γνώση.
- Η προσπάθεια ορισμού της γνώσης φανερώνει την ανεπάρκεια της επικρατέστερης αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η γνώση είναι αληθής αιτιολογημένη πεποίθηση, καθώς και τη δυσκολία αποφυγής της συμπτωματικής σύλληψης αληθών πεποιθήσεων.
- Οι κυριότερες θεωρίες αιτιολόγησης των πεποιθήσεων περιλαμβάνουν τον θεμελιωτισμό (αναζήτηση βασικών πεποιθήσεων για την ασφαλή θεμελίωση όλων των άλλων), τον συνεκτικισμό (έμφαση στη συνολική συνοχή ενός δικτύου πεποιθήσεων) και τη

θεωρία αξιοπιστίας (ανάδειξη αξιόπιστων διαδικασιών και μηχανισμών για τη διαμόρφωση, ως επί το πλείστον, αληθών πεποιθήσεων).

- Η σύγχρονη γνωσιολογία επιδιώκει συνεργασία με διάφορες επιστήμες όπως η βιολογία, η νευροφυσιολογία και η ψυχολογία.

- Οι βασικές αντίπαλες “σχολές” για την προέλευση της γνώσης μας για τον κόσμο είναι ο ορθολογισμός (ρασιοναλισμός) και ο εμπειρισμός, που υποστηρίζουν, ο μὲν πρώτος ὅτι πηγή της γνώσης είναι ο ορθός λόγος και οι νοητικές μας λειτουργίες, ο δε δεύτερος ὅτι πηγή της γνώσης είναι η εμπειρία και οι αισθήσεις μέσω των οποίων μας παρέχεται η γνώση. Η γνωσιολογία του Καντ αποτελεί το πρώτο μεγαλόπνοο εγχείρημα σύνθεσης ορθολογισμού και εμπειρισμού, αλλά με τίμημα τον περιορισμό της δυνατότητας γνώσης του κόσμου, θεωρούμενου ως συνόλου φαινομένων και ὄχι πραγμάτων καθεαυτά.

- Οι διαφορετικές τοποθετήσεις στον χώρο της γνωσιολογίας προσδιορίζουν συχνά και την υιοθέτηση μεταφυσικών θέσεων σχετικά με την υφή των αντικειμένων της γνώσης, όπως του υποκειμενικού ιδεαλισμού του Μπέρκλεϋ και του υπερβατολογικού ιδεαλισμού του Καντ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τι είναι η επιστήμη και ποια η σχέση της με τη φιλοσοφία. Επίσης, θα διερευνήσουμε τι είναι η φιλοσοφία της επιστήμης και τι ερωτήματα θέτει. Είναι η επιστημονική γνώση πρότυπο για κάθε είδους γνώση; Θεωρούμε ότι η επιστημονική έρευνα στηρίζεται στην παρατήρηση και στο πείραμα. Με ποιον τρόπο όμως η πειραματική διαδικασία ανάγεται σε όρους παρατήρησης;

Είναι δυνατόν να επαληθεύσουμε εμπειρικά μια επιστημονική θεωρία; Είναι λογικά νόμιμη η επαγωγική γενίκευση από μερικές περιπτώσεις, ώστε να διατυπώσουμε νόμους; Πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο εμπειρικός έλεγχος για τη διάψευση μιας θεωρίας;

Είναι η παρατήρηση και το πείραμα "ουδέτερα" και "αντικειμενικά" ή είναι φορτισμένα με θεωρία; Πώς αλλάζουν οι αντιλήψεις μας για τον κόσμο και οι επιστημονικές θεωρίες; Μήπως η επιστήμη είναι ένα πολύ πιο σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο από ό, τι νομίζουμε;

Η κοινωνία μας είναι μια κοινωνία που εξαρτάται από την τεχνολογία. Ποια είναι η σχέση της επιστήμης με την τεχνολογία και σε τι συνεισφέρει μια "φιλοσοφία της τεχνολογίας"; Είναι η τεχνολογία "ουδέτερη" ή η φύση της προσδιορίζεται από το σύστημα αξιών μας;

**ΟΤΑΝ ΗΣΟΥΝ
ΜΙΚΡΟΣ, Ε; ΕΝΩ
ΤΩΡΑ ΠΟΥ
ΕΙΣΑΙ ΜΕΓΑΛΟΣ;**

**ΞΕΡΕΙΣ, ΜΠΑΜΠΑ, ΟΤΑΝ
ΗΜΟΥΝ ΜΙΚΡΟΣ ΠΙΣΤΕΥΑ
ΟΤΙ Τ'ΑΣΤΕΡΙΑ ΕΙΝΑΙ
ΓΥΑΛΙΣΤΕΡΕΣ ΠΙΝΕΖΕΣ
ΠΟΥ ΚΡΑΤΑΝΕ ΤΟΝ
ΟΥΡΑΝΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ!**

**Α, ΝΑΙ;...ΓΙΑ
ΕΞΗΓΗΣΕ ΜΟΥ...**

**Ε, ΤΩΡΑ ΠΙΑ
ΜΠΟΡΩ ΝΑ ΣΟΥ
ΕΞΗΓΗΣΩ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΤΙ
ΕΙΝΑΙ Τ'ΑΣΤΕΡΙΑ!**

**ΛΟΙΠΟΝ, ΠΡΟΣΕΞΕ! Τ'ΑΣΤΕΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΕΙΔΙΚΟΙ
ΜΙΚΡΟΛΑΜΠΤΗΡΕΣ ΙΩΔΙΟΥ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ
ΕΝΑ ΕΙΔΙΚΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΦΩΤΟΚΥΤΤΑΡΟ ΚΙ
ΕΤΣΙ ΑΝΑΒΟΥΝ ΑΥΤΟΜΑΤΑ ΤΗ ΝΥΧΤΑ ΚΑΙ
ΣΒΗΝΟΥΝ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ!..ΚΑΤΑΛΑΒΕΣ;**

**ΜΑ ΤΙ ΑΝΟΗΣΙΕΣ ΕΙΝΑΙ
ΑΥΤΕΣ ΠΟΥ ΛΕΣ;**

**ΜΠΑ, ΓΙΑΤΙ; ΞΕΡΕΙΣ
ΕΣΥ ΚΑΜΙΑ
ΚΑΛΥΤΕΡΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΞΗΓΗΣΗ;**

ΦΥΣΙΚΑ! Τ' ΑΣΤΕΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΕΓΑΛΟΙ
ΗΛΙΟΙ, ΣΑΝ ΤΟΝ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΚΑΙ
ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΙ, ΠΟΥ ΦΑΙΝΟΝΤΑΙ
ΜΙΚΡΟΙ ΕΠΕΙΔΗ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΕ
ΤΕΡΑΣΤΙΕΣ ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠ' ΤΗ ΓΗ!

ΧΜΜ... ΝΑΙ! ΙΣΧΥΕΙ
ΚΙ ΑΥΤΟ...

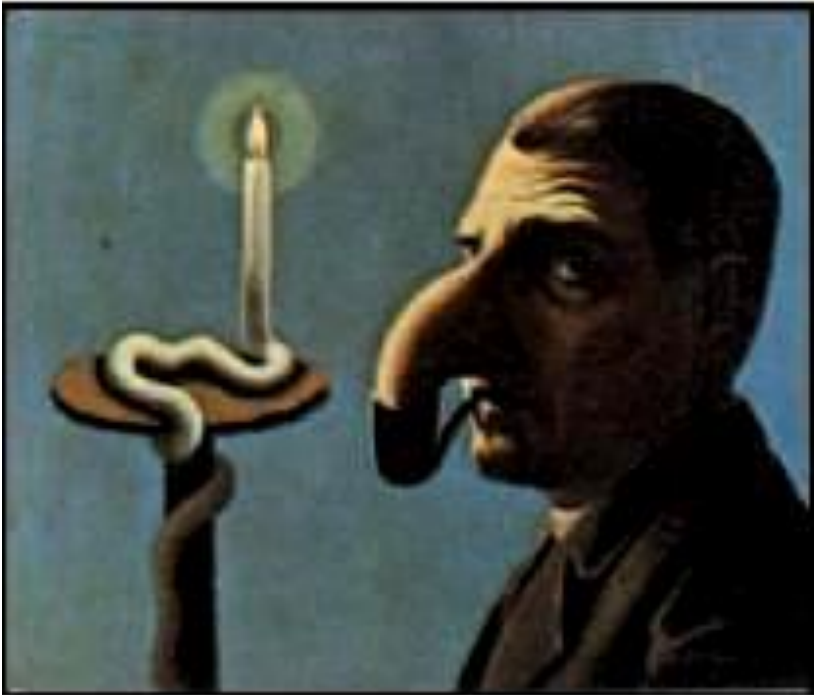

...ΑΛΛΑ ΜΟΝΟΝ
ΟΤΑΝ ΚΟΒΕΤΑΙ ΤΟ
ΡΕΥΜΑ!

**Γελοιογραφία του Αρκά, Χαμηλές πτήσεις, Κάνε πουλί να
δεις καλό, εκδ. γράμματα.**

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ρενέ Μαγκρίτ, Η φιλοσοφική λυχνία, 1936. Ο συνδυασμός οδηγεί σε μια ειρωνική αναφορά στο φως το οποίο υποτίθεται ότι βλέπει κανείς όταν έχει έμπνευση ή βυθίζεται στις σκέψεις του.

1. Η ανάπτυξη της επιστήμης

Η ανάπτυξη της επιστήμης είναι ένα από μεγαλύτερα επιτεύγματα του ανθρώπινου πολιτισμού. Η επιστήμη μάς παρέχει μια έγκυρη κατανόηση του κόσμου. Όμως η σημασία της δεν περιορίζεται στην παροχή έγκυρης γνώσης - κάτι που και από μόνο του θα ήταν πάρα πολύ σημαντικό. Η κατανόηση του κόσμου μάς επιτρέπει να προχωρήσουμε στη δημιουργική και χρήσιμη αλλαγή του. Έτσι, η γνώση μας για τον κόσμο γίνεται οδηγός για την επέμβασή μας στη φύση μέσω της τεχνολογίας. Η επιστημονική γνώση συνδέεται λοιπόν με την πράξη. Στην τελευταία ενότητα

αυτού του κεφαλαίου θα εξετάσουμε τη σχέση επιστήμης και τεχνολογίας, καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν από τη σύγχρονη τεχνολογία.

Στην εποχή μας η συσσώρευση γνώσεων ακολουθεί έναν τόσο ιλιγγιώδη ρυθμό, που δικαιολογημένα γεννιούνται αμφιβολίες για την ποιότητα αυτών των γνώσεων και τη σχέση τους με τον άνθρωπο. Πόσο και τι στ' αλήθεια "προλαβαίνει να μάθει" κάθε γενιά; Πόσο χρήσιμες είναι αυτές οι γνώσεις; Ο κύριος όγκος της συσσωρευμένης γνώσης παράγεται αναμφισβήτητα από την επιστήμη. Γι' αυτόν τον λόγο ο κριτικός έλεγχος της γνώσης, του τρόπου παραγωγής της και της εγκυρότητάς της είναι κάτι πολύ σημαντικό. Αυτός ο κριτικός έλεγχος της επιστημονικής γνώσης, της μεθοδολογίας της, αλλά και της αξίας της για τον άνθρωπο, όταν αυτός ο έλεγχος αφορά συνολικές θεωρήσεις για το τι είναι ή τι πρέπει να είναι η επιστήμη, αποτελεί το περιεχόμενο της φιλοσοφίας της επιστήμης.

Η επιστήμη γεννήθηκε μαζί με τη φιλοσοφία και μέσα από τη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία ήταν αυτή που πρώτη ασχολήθηκε με το πρόβλημα της έγκυρης γνώσης, δηλαδή με το πρόβλημα της επιστήμης. Το αρχαίο ελληνικό ρήμα "επίσταμαι" σημαίνει "γνωρίζω καλά", "έχω έγκυρη, ορθή, ουσιαστική γνώση". Στην κοινή γένεσή τους, στους προσωκρατικούς φιλοσόφους, φιλοσοφία και επιστήμη συμβαδίζουν και θέτουν το κοσμολογικό ερώτημα, τις πρώτες γνωσιολογικές έννοιες και τις πρώτες προσεγγίσεις της έγκυρης γνώσης. Στη συνέχεια, κατά τη χρυσή εποχή της Αθήνας, η φιλοσοφία ωριμάζει και προσφέρει, κυρίως με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, τις πρώτες πλήρεις και συστηματικές θεωρίες κατανόησης του κόσμου. Την εποχή αυτή το αντικείμενο μελέτης της φιλοσοφίας διευρύνεται, ώστε να εξετάσει όχι μόνο τα

κοσμολογικά ερωτήματα, αλλά και τα ηθικά, τα πολιτικά, τα αξιολογικά. Ο κόσμος πλέον είναι ο ανθρώπινος κόσμος και όχι μόνο ο φυσικός.

Η επιστήμη λοιπόν θεμελιώνεται μαζί με τη φιλοσοφία και πάνω στη φιλοσοφία. Και οι δύο είναι δημιουργήματα του ελληνικού πνεύματος, επιτεύγματα μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, που έγιναν στη συνέχεια κτήμα όλου του παγκόσμιου πολιτισμού. Σταδιακά κάποιες επιστήμες κατορθώνουν να αναπτύξουν δικά τους κριτήρια και μεθόδους, ώστε να μας δίδουν έγκυρη γνώση για το αντικείμενό τους. Τότε αυτονομούνται από τη φιλοσοφία και ακολουθούν τη δική τους πορεία εξέλιξης. Οι πρώτες επιστήμες που αυτονομήθηκαν -ήδη από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα- ήταν τα μαθηματικά (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία) και η ιατρική. Σήμερα έχουμε πάρα πολλές επιστήμες που έχουν αποσπαστεί από τη φιλοσοφία και διδάσκονται στα πανεπιστήμια ως αυτόνομες ενότητες. Εντούτοις, όλες οι επιστήμες βρίσκονται πάντοτε σε έναν διάλογο με τη φιλοσοφία. Η κριτική εξέταση του τι είναι η επιστήμη, ποια η σχέση της επιστήμης με την ανθρώπινη πράξη και την κοινωνία, τι είδους γνώση δίνει, πώς διατυπώνονται οι επιστημονικές θεωρίες και σε τι αρχές στηρίζονται, όλα αυτά είναι προβλήματα που συζητά η φιλοσοφία της επιστήμης, είτε γενικά είτε ειδικά για κάθε επιστήμη ξεχωριστά. Έτσι, μιλάμε για φιλοσοφία των μαθηματικών, της ιατρικής, της βιολογίας, της οικονομίας, της ιστορίας κτλ. Πολλές φορές η φιλοσοφική αυτή συζήτηση πάνω στις αρχές και τα θεμέλια μιας επιστήμης αποβαίνει καρποφόρα για την ίδια την επιστήμη και της ανοίγει νέους δρόμους. Για παράδειγμα, ο προβληματισμός πάνω στα θεμέλια και τις βασικές έννοιες των μαθηματικών, στις αρχές του 20ου αιώνα, μας έδωσε τη σύγχρονη μαθηματική λογική και μια νέα θεμελίωση των μαθηματικών. Πρακτικό

αποτέλεσμα της μεγάλης αυτής επανάστασης στα μαθηματικά και τη λογική ήταν η ανάπτυξη της πληροφορικής, της τεχνητής νοημοσύνης και των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

2. Η γνώση ως επιστημονική γνώση

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε το πρόβλημα της γνώσης γενικά και προσπαθήσαμε να απαντήσουμε σε κάποια βασικά ερωτήματα, όπως: είναι δυνατή η γνώση, πώς μπορούμε να την ορίσουμε και με ποιους τρόπους να την προσεγγίσουμε; Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τη γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο ή, με άλλα λόγια, τη γνώση που μας δίνει η επιστήμη. Βέβαια, τη λέξη “επιστήμη” τη χρησιμοποιούμε καθημερινά με έναν πολύ πιο ευρύ τρόπο, που περιλαμβάνει και τις λεγόμενες “ανθρωπιστικές” και “κοινωνικές” επιστήμες. Κάποιοι ισχυρίζονται ότι οι παραπάνω γνωστικές δραστηριότητες δεν πρέπει να αποκαλούνται “επιστήμες”, γιατί δε δίνουν “έγκυρη” γνώση, όπως αυτή δηλαδή που δίνει η φυσική. Αυτό όμως είναι ένα άλλο θέμα, που δε θα το εξετάσουμε εδώ. Σ’ αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με ό, τι κατ’ εξοχήν ονομάζουμε επιστήμη, δηλαδή τη φυσική επιστήμη στη γενικότητά της.

Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον για την ποιότητα της επιστημονικής γνώσης μπορεί να εστιαστεί σε δύο κύρια σημεία. Το πρώτο αφορά το κατά πόσο η επιστημονική γνώση μπορεί να είναι το πρότυπο της γνώσης που θα δώσει απαντήσεις στις φιλοσοφικές αναζητήσεις για τον ορισμό, τα θεμέλια και τις δυνατότητες της γνώσης. Αν τα συμπεράσματα της επιστημονικής έρευνας μας πείθουν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο για την αντικειμενική τους αλήθεια, για τον ορθολογισμό στον οποίο στηρίχτηκαν και για την

“εναρμόνισή” τους με την εμπειρική πραγματικότητα, τότε γιατί να μη θεωρήσουμε τα προϊόντα της επιστημονικής έρευνας ως πρότυπα ακόμη και για την κατανόηση της ίδιας της έννοιας “γνώση”; Πιο συγκεκριμένα, τι περισσότερο θα μπορούσαμε να ζητήσουμε ως αιτιολόγηση της πίστης μας σε μια απλή υπόθεση (ή και σε μια πιο σύνθετη θεωρία) από την επιτυχή διεξαγωγή επιστημονικών πειραμάτων;

Είναι γεγονός πως η νεότερη φιλοσοφία, με κύριο εκπρόσωπό της τον Καντ, στράφηκε με θαυμασμό προς το οικοδόμημα της νευτώνειας μηχανικής. Ωστόσο, και οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι συνέχισαν να θαυμάζουν την ταχύτατα εξελισσόμενη φυσική επιστήμη. Ουδέποτε όμως η αναζήτηση της φιλοσοφικής σκέψης “ησύχασε” με κάποιο “υπαρκτό” πρότυπο. Δεν ησύχασε ούτε κι όταν η καθ’ όλα θαυμαστή γνώση που παρείχε η επιστήμη προσφέρθηκε ως πρότυπο στις γνωσιολογικές αναζητήσεις της. Ο λόγος για τον οποίο η φιλοσοφία είναι επιφυλακτική στο να ταυτίσει την έννοια “γνώση” με τα προϊόντα της επιστημονικής έρευνας μας φέρνει στο δεύτερο από τα δύο σημεία που προκαλούν το ενδιαφέρον του φιλοσόφου για την επιστήμη.

Το δεύτερο αυτό σημείο αφορά την ανθρώπινη διάσταση της επιστήμης, τη διάσταση δηλαδή της επιστήμης ως πρακτικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής δραστηριότητας ούτε ο ορθολογισμός ούτε η αντικειμενική κρίση ούτε ακόμη και η προσήλωση των ερευνητών σε μεθοδολογικούς κανόνες μπορούν να θεωρούνται δεδομένα. Τούτο σημαίνει ότι αυτή η πρακτική δραστηριότητα δεν μπορεί να είναι απόλυτα ομοιογενής εξαιτίας σφαλμάτων και αποκλίσεων, που συνοδεύουν υποχρεωτικά κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Έτσι, επανέρχεται ο ελεγκτικός (κριτικός) ρόλος

του φιλοσόφου απέναντι στην ποιότητα της γνώσης που παράγει η επιστήμη. Επομένως, ακόμη κι αν η γνώση “οφείλει” να έχει ως πρότυπο την επιστημονική γνώση, ο φιλόσοφος της επιστήμης ασχολείται υποχρεωτικά με ερωτήματα όπως: Πότε η διαδικασία της επιστημονικής έρευνας είναι αυθεντική; Τι είναι, πρώτα απ’ όλα, “αυθεντική επιστήμη”; Πότε ακριβώς η αναφορά, λόγου χάριν, στην κίνηση των πλανητών είναι αστρονομία και όχι αστρολογία; Πώς η χημεία ξεχώρισε από την αλχημεία; Είναι η ψυχανάλυση επιστήμη; Είναι η μετεωρολογία “αποτελεσματικότερη” από τις προβλέψεις των “μάγων”; Και πάνω απ’ όλα, σε τι διαφέρει ο έλεγχος στον οποίο (οφείλει να) υπόκειται μια επιστημονική θεωρία από αξιολογήσεις άλλου είδους (μη επιστημονικών) θεωρήσεων;

Αυτά και πολλά άλλα παρεμφερή ερωτήματα εμπεριέχονται στο γενικότερο ερώτημα σχετικά με το πώς μπορούμε να περιγράψουμε τα κριτήρια διάκρισης της επιστήμης από τις αποκλίσεις και τις απομιμήσεις της. Τέτοια ερωτήματα δεν είναι “εσωτερικά” της επιστήμης. Δεν μπορούν να απαντηθούν “μέσα” από την επιστήμη και με τις μεθόδους της επιστήμης. Ας δούμε μία σημαντική περίπτωση. Μία συγκεκριμένη επιστήμη θα εξετάσει ένα συγκεκριμένο φαινόμενο που ανήκει στη δικαιοδοσία της και θα το εξηγήσει παρουσιάζοντας την αιτία ή τις αιτίες του, δηλαδή θα επιδιώξει να δώσει μια “αιτιακή εξήγηση”. Κάθε όμως αιτιακή εξήγηση προϋποθέτει την “αρχή της αιτιότητας”, που μας λέει ότι κάθε γεγονός ή φαινόμενο έχει την αιτία του. Από πού όμως αυτή η αρχή αντλεί το κύρος ή την αλήθεια της; Η ίδια η επιστήμη δεν μπορεί να αποδείξει, να εξηγήσει δηλαδή την αρχή της αιτιότητας. Απλώς την προϋποθέτει. Η αρχή της αιτιότητας βρίσκεται σε διαφορετικό επίπεδο από αυτό της επιστήμης, βρίσκεται δηλαδή στο επίπεδο της φιλοσοφίας της επιστή-

μης. Μάλιστα, αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα του επιπέδου αυτού. Η φιλοσοφία ανέκαθεν σχετιζόταν με την επιστήμη και τα θεωρητικά της προβλήματα. Μόνο όμως στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα η φιλοσοφία της επιστήμης αυτονομείται ως ιδιαίτερος κλάδος της φιλοσοφίας, με κύριο στόχο να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα. Στις επόμενες δύο ενότητες θα εξετάσουμε κάποια από τα παραπάνω προβλήματα, κυρίως μέσα από τη διερεύνηση του καθεστώτος της επιστήμης, της μεθόδου της και του τρόπου με τον οποίο διατυπώνονται οι επιστημονικές θεωρίες.

Η σύγκρουση των μπαλών του μπιλιάρδου είναι το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Χιουμ για τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος. Το μπιλιάρδο ήταν ένα πάθος των εύπορων τάξεων στα τέλη του 18ου αιώνα στη Βρετανία- ένα πάθος που έφτανε τα όρια της υπερβολής όπως δείχνει η γελοιογραφία του Gillray.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Η γέννηση της επιστήμης στην αρχαία Ελλάδα σημαδεύεται από τη σιωπηλή απόρριψη της διάκρισης ανάμεσα σε δύο επίπεδα γνώσης, την εμπειρία και την αποκάλυψη, καθώς και σε δύο αντίστοιχα επίπεδα ύπαρξης, το φυσικό και το υπερφυσικό. Οι Ίωνες κοσμολόγοι υποθέτουν ότι όλο το σύμπαν είναι φυσικό και άρα μπορούμε να το συλλάβουμε με τις γνωστικές μας ικανότητες, με τρόπο τόσο κοινό και λογικό όπως όταν γνωρίζουμε ότι η φωτιά καίει και το νερό υγραίνει. Αυτό εννοώ όταν μιλώ για την ανακάλυψη της φύσης. Η αντίληψη αυτή της φύσης επεκτείνεται και στα άυλα πράγματα, που ήταν στην περιοχή του υπερφυσικού. Το υπερφυσικό, όπως είχε διαμορφωθεί από τη μυθολογία, απλώς εξαφανίζεται. Καθετί που υπάρχει είναι φυσικό. Έχουν ίσως ειπωθεί πολλά για να δικαιολογήσουν τη δήλωση ότι η ανακάλυψη της φύσης ήταν ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος. Όπως όλα τα μεγάλα επιτεύγματα, ήταν έργο πολύ λίγων ανθρώπων με εξαιρετικές ικανότητες”.

(F.M. Cornford, *Before and after Socrates*, Cambridge U.P., 1932, σ. 14- 15)

2. “Η υψηλή υπόληψη της επιστήμης δεν εξαντλείται μόνο στην καθημερινή ζωή και στα λαϊκά μέσα ενημέρωσης. Είναι φανερή στον εκπαιδευτικό και ακαδημαϊκό κόσμο και σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας γνώσεων. Πολλές περιοχές μελέτης χαρακτηρίζονται από τους υποστηρικτές τους ως επιστήμες, με σκοπό να υπονοηθεί ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται είναι τόσο γόνιμες και στέρεα θεμελιωμένες όσο είναι και σε μια παραδοσιακή επιστήμη όπως η φυσική. Οι πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται σήμερα παντού. Οι μαρξιστές επιμένουν διακαώς ότι ο ιστορικός υλισμός είναι επιστήμη. Πέραν

αυτών, στα αμερικάνικα κολέγια και πανεπιστήμια μπορεί κανείς να διδαχθεί Βιβλιοθηκονομικές Επιστήμες, Δασονομικές Επιστήμες, Διοικητικές Επιστήμες, Ρητορικές Επιστήμες, Γαλακτοκομικές Επιστήμες, Κτηνοτροφικές Επιστήμες, ακόμα και Επιστήμες του Θανάτου. Οι αυτοαποκαλούμενοι “επιστήμονες” που εργάζονται σε τέτοια πεδία συνήθως πιστεύουν ότι ακολουθούν την εμπειρική μέθοδο της φυσικής, η οποία, κατά τη γνώμη τους, συνίσταται στη συλλογή “γεγονότων” μέσω προσεκτικών παρατηρήσεων και πειραμάτων και στη συνακόλουθη συναγωγή νόμων και θεωριών από αυτά τα “γεγονότα” μέσω κάποιου είδους λογικής επεξεργασίας”. (Α. Τσάλμερς, Τι είναι αυτό που το λέμε επιστήμη, μτφρ. Γ. Φουρτούνης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. xx.)

3. “ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Η μητέρα μου ήθελε ν’ ανοίξω τα μάτια μου, να μάθω τι συμβαίνει στον κόσμο και τα λοιπά και τα λοιπά.

ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Κι ακούσατε στην Ολλανδία ότι στην Ιταλία, παραδείγματος χάριν, “συμβαίνω” εγώ;

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Κι επειδή η μητέρα ήθελε να δω τι γίνεται και με τις επιστήμες...

ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Ιδιαίτερα μαθήματα: δέκα σκούδα το μήνα.

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Μάλιστα, κύριε.

ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Και ποια είναι τα ενδιαφέροντά σας;

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Τα άλογα.

ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Αχά!

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Δεν τις παίρνω τις επιστήμες, κύριε Γαλιλέι.

ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Άμα είν’ έτσι, θέλω δεκαπέντε σκούδα το μήνα.

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ: Θα πρέπει να ‘χετε μαζί μου υπομονή.

Κυρίως γιατί στις επιστήμες όλα είναι αλλιώς απ’ ό,τι μας λέει η απλή ανθρώπινη λογική”.

(Μπ. Μπρεχτ, Η ζωή του Γαλιλαίου, μτφρ. Σ. Ευαγγελάτος, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000, σ. 19)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αν διαβάσουμε ένα εγχειρίδιο οποιασδήποτε επιστήμης γραμμένο σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή γλώσσα, θα βρούμε πολλούς ελληνικούς όρους. Γιατί συμβαίνει αυτό;
2. Μπορείτε να σκεφτείτε μερικές προϋποθέσεις ή κριτήρια που θα μας βοηθούσαν να ξεχωρίσουμε την επιστημονική γνώση από την κοινή γνώμη;
3. Σε τι νομίζετε ότι διαφέρει η αστρονομία από την αστρολογία;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ

1. Επιστημονική είναι η θεωρία που επιτρέπει τον εμπειρικό της έλεγχο

Έλεγχος και πείραμα είναι ταυτόσημες έννοιες στον χώρο της επιστημονικής έρευνας. Η διάκριση επομένως της επιστημονικής θεωρίας από άλλου είδους θεωρήσεις εξαρτάται κατ' αρχήν από τη δυνατότητα της επιστημονικής θεωρίας να ελεγχθεί μέσω πειραμάτων. Το κριτήριο αυτό ισχύει εξίσου για πολυσύνθετες θεωρίες, όπως είναι η νευτώνεια μηχανική, αλλά και για πολύ απλούστερες υποθέσεις ή “εμπειρικούς νόμους”, όπως, για παράδειγμα, “όλα τα μέταλλα, όταν θερμανθούν, διαστέλλονται”. Ας εξετάσουμε, χάριν ευκολίας, την απλή υπόθεση περί μετάλλων.

Η υπόθεση αυτή προσφέρεται για πειραματικό έλεγχο, εφόσον είναι σαφής η διαδικασία διεξαγωγής

των σχετικών πειραμάτων: επιλέγουμε ένα συγκεκριμένο μεταλλικό αντικείμενο, το φέρνουμε σε επαφή με μια πηγή θερμότητας και μετράμε μετά από κάποιο χρονικό διάστημα την τυχόν μεταβολή των διαστάσεών του. Αν οι διαστάσεις του μεταλλικού αντικειμένου έχουν αυξηθεί, το πείραμα θεωρείται επιτυχές ή, αλλιώς, ότι στηρίζει την αρχική υπόθεση. Η διεξαγωγή πειράματος στην περίπτωση αυτή είναι δυνατή, επειδή είναι απολύτως σαφή, τουλάχιστον, το τι είναι πηγή θερμότητας, το τι είναι μέτρηση θερμοκρασίας και το τι είναι μέτρηση των διαστάσεων του μεταλλικού αντικειμένου πριν και μετά τη θέρμανση.

Η σαφήνεια της πειραματικής διαδικασίας προκύπτει βασικά από τη δυνατότητα που μας παρέχουν τα “στοιχεία” της - στοιχεία που αποτελούν τα βήματα αυτής της διαδικασίας- ώστε να τα παρατηρήσουμε, να τα καταγράψουμε με τις αισθήσεις μας. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα της αισθητηριακής παρατήρησης μας επιτρέπει να “μεταφράσουμε” τη γενική διατύπωση της υπόθεσης “όλα τα μέταλλα, όταν θερμανθούν, διαστέλλονται” σε μια σύνθετη πρόταση, που περιγράφει βήμα προς βήμα τη διεξαγωγή κάθε συγκεκριμένου πειράματος. Το κέρδος μας από αυτή τη “μετάφραση” είναι ότι η νέα “σύνθετη πρόταση” περιλαμβάνει μόνο απλούς “όρους παρατήρησης”, δηλαδή απλές προτάσεις, όπως:

- α) “το θερμόμετρο δείχνει 30°C·
- β) “η διάρκεια της θέρμανσης ήταν 8’”
- γ) “το μήκος (του μεταλλικού αντικειμένου) αυξήθηκε κατά 1 εκατοστό”.

Επομένως η δυνατότητα να ελέγξουμε την αλήθεια της υπόθεσης, αν δηλαδή τα μέταλλα έχουν πράγματι αυτή την ιδιότητα, εξαρτάται τελικά από το αν είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε σειρές γεγονότων, όπως η

προηγούμενη σειρά α, β, γ. Ο έλεγχος θα αποβεί θετικός (και το πείραμα επιτυχές), αν η παρατήρηση της συγκεκριμένης σειράς γεγονότων καταλήξει (όπως με τα α, β, γ) στην παρατήρηση γ, δηλαδή στο αναμενόμενο γεγονός -εδώ στην αναμενόμενη αύξηση των διαστάσεων του μεταλλικού αντικειμένου- με άλλα λόγια, αν καταλήξει σε αυτό που δηλώνει η υπό έλεγχο υπόθεση. Στην αντίθετη περίπτωση, που το αναμενόμενο γεγονός (εδώ της αύξησης των διαστάσεων) δεν παρατηρηθεί, ο έλεγχος θα αποβεί αρνητικός και το πείραμα θα χαρακτηριστεί ανεπιτυχές.

Βασικά την περιγραφή αυτή, αλλά κατ' επέκταση και την αξιολόγηση του πειράματος, διέπει η βασική φιλοσοφία του εμπειρισμού: μια πεποίθησή μας για το τι συμβαίνει στον εξωτερικό κόσμο θα μπορούσε να αποτελέσει γνώση, μόνο αν επιδέχεται επαρκή ανάλυση στα “στοιχεία” της - όπου “στοιχεία” είναι οι εμπειρικά παρατηρήσιμες συνιστώσες της πεποίθησης (δηλαδή σειρές τύπου α, β, γ).

Ως εδώ το αίτημα του εμπειρισμού σχετικά με το τι συνιστά επιστημονική γνώση συμβαδίζει απόλυτα με τα δύο τρίτα του κλασικού ορισμού της γνώσης, τον οποίο εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο: η (επιστημονική) γνώση αποτελεί μια πεποίθηση (υπόθεση) που συνοδεύεται από (θετικές) παρατηρήσεις των “στοιχείων στα οποία αναλύεται” - που είναι δηλαδή αιτιολογημένα. Το άλλο τρίτο, το οποίο αφορά γενικά την “παρουσία” της αντικειμενικής αλήθειας αυτής της υπόθεσης, προκαλεί σημαντικές διαφοροποιήσεις μέσα στην ευρύτερη εμπειριστική προσέγγιση.

2. Ο εμπειρικός έλεγχος ως δυνατότητα επαλήθευσης.

Η προηγούμενη περιγραφή του πειράματος με το παράδειγμα της διαστολής των μετάλλων διευκρινίζει κυρίως την προϋπόθεση για τη διεξαγωγή ενός πειράματος, όχι απαραίτητα το αποτέλεσμα, διευκρινίζει δηλαδή την τελική αξιολόγηση της υπόθεσης που υποβάλαμε σε έλεγχο μέσω του πειράματος. Η προϋπόθεση αυτή είναι η δυνατότητα ανάλυσης της υπόθεσης σε σειρές παρατηρήσιμων γεγονότων. Μετά την εξασφάλιση αυτής της βασικής προϋπόθεσης, που αποτελεί και τη βάση του εμπειριστικού κριτηρίου επιστημονικότητας, ακολουθεί η αξιολόγηση του πειραματικού αποτελέσματος, το συμπέρασμα όσον αφορά το αληθές ή το ψευδές της υπόθεσης. Φαινομενικά η αξιολόγηση, αν και είναι η πιο σημαντική στιγμή της διεξαγωγής του πειράματος, είναι αρκετά απλούστερη της ανάλυσης της υπόθεσης· συνοψίζεται στην άμεση παρατήρηση του αποτελέσματος - και στο παράδειγμά μας, αν έγινε ή δεν έγινε η διαστολή της μεταλλικής ράβδου.

Η παρατήρηση ενός “θετικού” αποτελέσματος θεωρείται ότι επαληθεύει, επιβεβαιώνει ή απλώς ενισχύει την πεποίθησή μας για την αλήθεια της υπόθεσης. Βέβαια, δεν προσφέρονται όλες οι επιστημονικές υποθέσεις για έλεγχο αυτού του είδους. Συχνά διατυπώνουμε υποθέσεις χωρίς να μπορούμε να στηρίξουμε την αλήθεια τους με παρατηρήσεις. Δεν μπορούμε, λόγω χάριν, να έχουμε τέτοιες παρατηρήσεις για το αν το σύμπαν είναι πεπερασμένο ή άπειρο. Για τον λόγο αυτόν οι αυστηροί εμπειριστές θα μπορούσαν να πουν ότι δεν έχει καν νόημα να θεωρούμε το σύμπαν είτε άπειρο είτε πεπερασμένο.

Ντέιβιντ Χιούμ

Η επαλήθευση όμως, εφόσον είδαμε ότι ισοδυναμεί με την παρατήρηση των “βημάτων” του πειράματος που έχουν θετική έκβαση, δεν μπορεί εύκολα να ολοκληρωθεί. Ένα πείραμα (μια τέτοια σειρά βημάτων) δεν είναι παρά μία μόνο περίπτωση της θεωρίας ή του φυσικού “νόμου” που ελέγχουμε σε μια συγκεκριμένη στιγμή, με συγκεκριμένα υλικά και εργαστήρια και υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Η υπόθεση όμως ή ο “νόμος” που θέλουμε να επαληθεύσουμε είναι μια γενική πρόταση, η οποία δεν αφορά μια συγκεκριμένη περίπτωση αλλά όλες τις περιπτώσεις. Έτσι, ένα πείραμα δεν επαρκεί για να επαληθεύσουμε την υπόθεση ότι “όλα τα μέταλλα, όταν θερμανθούν, διαστέλλονται”. Χρειαζόμαστε ίσως πολλά πειράματα με όλα τα είδη των μετάλλων και κάτω από όλες τις δυνατές συνθήκες. Αλλά και πάλι θα έχουμε έναν πεπερασμένο αριθμό πειραμάτων, ενώ η υπόθεση “όλα τα μέταλλα, όταν θερμανθούν, διαστέλλονται” αφορά όλες τις περιπτώσεις διαστολής μετάλλων, στο παρελθόν, στο

παρόν και στο μέλλον. Αυτές όμως οι περιπτώσεις είναι άπειρες. Πώς είναι λοιπόν δυνατόν από πεπερασμένα πειράματα ή παρατηρήσεις να βγάλουμε ένα συμπέρασμα που να ισχύει για άπειρες περιπτώσεις; Ποιος μπορεί να εγγυηθεί ότι δε θα βρεθεί στο μέλλον κάποια περίπτωση μετάλλου που, υπό κάποιες συνθήκες, δε θα διαστέλλεται, όταν το θερμαίνουμε; Η επαλήθευση επομένως δεν μπορεί να ολοκληρωθεί με λογική αυστηρότητα - ο έλεγχος με στόχο την επαλήθευση σταματά υποχρεωτικά στον έλεγχο ενός σχετικά μικρού μέρους των περιπτώσεων. Η επαλήθευση, τελικά, δεν μπορεί να είναι παρά μόνο ενδεικτική.

Τζον Λοκ

Βέβαια, οι ίδιοι οι φυσικοί επιστήμονες, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα, εξακολουθούν να διατυπώνουν ή να “επαληθεύουν” φυσικούς “νόμους” με επαγωγική διαδικασία, δηλαδή από μερικές περιπτώσεις να διατυπώνουν γενικές, καθολικές προτάσεις. Ήδη όμως από τον 18ο αιώνα ο Βρετανός εμπειριστής φιλόσοφος Ντέιβιντ Χιουμ είχε ασκήσει αυστηρή -και επιτυχή- κριτική στον “νόμο της επαγωγής” και στη

λογική της επαγωγικής γενίκευσης. Υποστήριξε ότι ο ίδιος ο “νόμος της επαγωγής”, που μας επιτρέπει να γενικεύουμε μέσα από μια σειρά συγκεκριμένων παρατηρήσεων ή πειραμάτων, δεν είναι επαληθεύσιμος, ούτε καν εξάγεται από την εμπειρία, αλλά είναι μάλλον μια μεταφυσική πίστη.

Στον 20ό αιώνα οι σύγχρονοι εμπειριστές του φιλοσοφικού κινήματος του λογικού θετικισμού (ή κύκλος της Βιέννης) δεν πτοήθηκαν από την κριτική που ασκήθηκε στη δυνατότητα επαλήθευσης φυσικών υποθέσεων ή θεωριών και στην επαγωγική γενίκευση και πρότειναν ως κριτήριο της επιστημονικής τους καθαρότητας τη δυνατότητα των υποθέσεων (ή και των θεωριών) να επαληθεύονται έστω και ενδεικτικά. Ο Ρούντολφ Κάρναπ, ηγετική μορφή του κύκλου της Βιέννης, προσπάθησε να “εφεύρει” τη λογική που θα νομιμοποιούσε τέτοιες ενδεικτικές επαληθεύσεις (κυρίως μέσω της θεωρίας των πιθανοτήτων), χωρίς όμως να μπορέσει να ολοκληρώσει με επιτυχία την προσπάθειά του.

Ρούντολφ Κάρναπ

Έτσι, το πρώτο αυτό κριτήριο σχετικά με το τι είναι “αυθεντική” επιστήμη παρέμεινε, για όλους αυτούς

τους λόγους, στο στόχαστρο της κριτικής, η οποία προήλθε κυρίως από “εσωτερικές τριβές” εντός του ίδιου του κύκλου της Βιέννης. Κύριος εκπρόσωπος αυτής της κριτικής είναι ο Καρλ Πόπερ.

3. Ο εμπειρικός έλεγχος ως δυνατότητα διάψευσης

Καρλ Ράϊμουντ Πόπερ

Ο Καρλ Πόπερ αξιοποίησε στη φιλοσοφική θεωρία του για την επιστήμη μια θεμελιώδη ασυμμετρία μεταξύ επαλήθευσης και διάψευσης: ενώ, για να επαληθευτεί μια υπόθεση, λογικά χρειαζόμαστε **άπειρα θετικά πειράματα** ή παρατηρήσεις, αντίθετα, για

να διαψευστεί αυτή η υπόθεση, **ένα μόνο αρνητικό πείραμα** ή παρατήρηση είναι αρκετό. Έτσι, για παράδειγμα, αν έχουμε την υπόθεση ότι “όλοι οι κύκνοι είναι άσπροι”, χρειάζεται να βρεθεί ένας μόνο μαύρος (ή άλλου χρώματος) κύκνος, για να καταλήξουμε ότι η παραπάνω υπόθεση είναι ψευδής. Αντίθετα, αν θέλουμε να επαληθεύσουμε την παραπάνω υπόθεση, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ένα άπειρο πλήθος άσπρων κύκνων, κάτι που βέβαια δεν είναι εφικτό.

Ο Πόπερ ισχυρίζεται, στα διάφορα συγγράμματά του, ότι αυτό που συμβάλλει στην πρόοδο της επιστημονικής γνώσης είναι η προσπάθεια διάψευσης μιας

θεωρίας ή υπόθεσης. Αντί δηλαδή να επιδιώκουμε να βρούμε περιπτώσεις, παρατηρήσεις, πειράματα και παραδείγματα που να επιβεβαιώνουν ή να ενισχύουν μια θεωρία, πρέπει να ψάχνουμε τα αντιπαραδείγματα, δηλαδή τις περιπτώσεις που θα τη διαψεύσουν. Για τον Πόπερ μια θεωρία ή υπόθεση είναι επιστημονική, εφόσον μπορεί να διαψευστεί. Αν δηλαδή μια θεωρία δεν επιτρέπει την εμπειρική της διάψευση, δεν είναι επιστημονική. Για παράδειγμα, η υπόθεση ότι το σύμπαν είναι άπειρο δεν μπορεί να διαψευστεί, άρα δεν είναι επιστημονική. Η αυθεντική επιστημονική θεωρία (ή υπόθεση) ξεχωρίζει από τις άλλες, επειδή μπορεί να μας καθοδηγεί επαρκώς στο να “συλλάβουμε νοερά” τη διάψευσή της, επειδή δηλαδή είναι διατυπωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε καθιστά σαφές τι είδους εμπειρικές παρατηρήσεις ή πειράματα θα ήταν δυνατόν να τη διαψεύσουν.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει (κατά τον Πόπερ) ολοκληρωμένη και ακριβής περιγραφή της ξεχωριστής αυτής δυνατότητας των επιστημονικών θεωριών να υπαγορεύουν με σαφήνεια τις συνθήκες διάψευσής τους. Αλλά και αν υπήρχε, δε θα μπορούσαμε εδώ να υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειές της. Μας αρκεί, στη συγκεκριμένη φάση, να γίνει κατανοητό ότι η "καθοδηγητική" αυτή δυνατότητα των επιστημονικών θεωριών μας αποκαλύπτει στην πράξη τα αποφασιστικά πειράματα που απαιτούνται για τον έλεγχό τους. Και είναι σαφές, τουλάχιστον από την πλευρά της τυπικής λογικής, ότι τα πιο αποφασιστικά πειράματα είναι αυτά που καταλήγουν σε διάψευση. Τελικά, η δυνατότητα μιας υπόθεσης να μας καθοδηγεί σε πειράματα που θα μπορούσαν να τη διαψεύσουν αποτελεί την πιο σημαντική της ιδιότητα. Αυτή τη διάψευση επιδιώκουν να βρουν οι επιστήμονες. Όσο

δεν τη βρίσκουν, η θεωρία όλο και ενισχύεται και αντιμετωπίζεται ως μια ισχυρή επιστημονική θεωρία. Όταν όμως βρεθεί, η θεωρία διαψεύδεται, και τότε οι διαψευσμένες επιστημονικές θεωρίες αντικαθίστανται από άλλες. Αυτή είναι η “οδός”, σύμφωνα πάντα με τη φιλοσοφία του Καρλ Πόπερ, για την ταχύτερη επιστημονική πρόοδο, με την προϋπόθεση ότι οι επιστήμονες ερευνητές έχουν το θάρρος και την εντιμότητα να την ακολουθήσουν. Υπάρχει όμως και ο αντίλογος.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Η φιλοσοφία της επιστήμης έχει ιστορία. Ο Φράνσις Μπέικον ήταν ένας από τους πρώτους που προσπάθησαν να βρουν και να διατυπώσουν σε τι συνίσταται η μέθοδος της σύγχρονης επιστήμης. Ισχυρίστηκε, στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, ότι σκοπός της επιστήμης είναι η βελτίωση της μοίρας του ανθρώπου πάνω στη γη, και κατά τη γνώμη του ο σκοπός αυτός μπορεί να διεκπεραιωθεί με τη συλλογή γεγονότων μέσω συστηματικής παρατήρησης και την εξαγωγή θεωριών από αυτά. Από τότε η θεωρία του Μπέικον έχει υποστεί τροποποιήσεις και βελτιώσεις, αλλά και ριζικές αμφισβητήσεις (Α. Τσάλμερς, Τι είναι αυτό που το λέμε επιστήμη, μτφρ. Γ. Φουρτούνης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. xxiii)

2. “ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ: Υψηλότατε, κυρίες και κύριοι, αναρωτιέμαι απλώς πού θα οδηγήσουν όλ’ αυτά!
ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Θα έλεγα ότι ως επιστήμονες δεν πρέπει να αναρωτιόμαστε πού θα μας οδηγήσει η αλήθεια.
ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ: (εξαγριωμένος) Κύριε Γαλιλέι, η αλήθεια μπορεί να μας οδηγήσει όπου της καπνίσει!
(Μπ. Μπρεχτ, Η ζωή του Γαλιλαίου, μτφρ. Σ. Ευαγγελάτος, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000, σ. 57)

3. “Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα διαφορετικά στάδια κατά τη διάρκεια των οποίων πραγματώνεται ο έλεγχος μιας θεωρίας. Υπάρχει, πρώτα, η λογική σύγκριση των συμπερασμάτων μεταξύ τους, με την οποία ελέγχεται η εσωτερική συνοχή του συστήματος. Κατά δεύτερο λόγο, πραγματοποιείται η διερεύνηση της λογικής μορφής της θεωρίας, που έχει ως αντικείμενο να προσδιορίσει αν η θεωρία αποτελεί επιστημονική πρόοδο, αν αντέχει στους διάφορους ελέγχους μας. Τέλος, η θεωρία δοκιμάζεται με τη διαδικασία της εμπειρικής εφαρμογής των συμπερασμάτων τα οποία μπορούν να συναχθούν από αυτήν. Ο σκοπός αυτού του τελευταίου είδους ελέγχου είναι να ανακαλυφθεί μέχρι ποιου σημείου τα νέα αποτελέσματα της θεωρίας ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της πρακτικής, που προκύπτουν από καθαρά επιστημονικούς πειραματισμούς ή από συγκεκριμένες τεχνικές εφαρμογές. Εδώ η διαδικασία ελέγχου εξακολουθεί να είναι παραγωγική. Με τη βοήθεια άλλων προτάσεων, που έχουμε αποδεχτεί από πριν, παράγουμε λογικά από τη θεωρία ορισμένες “ενικές” (ατομικές) προτάσεις, τις οποίες μπορούμε να αποκαλέσουμε “προβλέψεις” και τις οποίες μπορούμε να ελέγξουμε ή να πραγματώσουμε εύκολα. Ανάμεσα σ’ αυτές επιλέγουμε εκείνες που βρίσκονται σε αντίφαση με τη θεωρία. Προσπαθούμε στη συνέχεια να αποφασίσουμε υπέρ ή κατά αυτών των προτάσεων που παραγάγαμε, παραβάλλοντάς τες με τα αποτελέσματα των πρακτικών εφαρμογών και των πειραμάτων. Αν η απόφαση είναι θετική, δηλαδή αν τα ατομικά μας συμπεράσματα γίνουν αποδεκτά ή επαληθευτούν, η θεωρία έχει παροδικά περάσει τον έλεγχο: δε βρήκαμε λόγους για να την απορρίψουμε. Ωστόσο, αν η απόφαση είναι αρνητική ή, με άλλα λόγια, αν τα συμπεράσματα διαψευστούν, αυτή η διάψευση διαψεύδει εξίσου και τη θεωρία από την οποία έχουν συναχθεί σύμφωνα με τους κανόνες της παραγωγικής λογικής.

Όσο μια θεωρία αντιστέκεται στους συστηματικούς και αυστηρούς ελέγχους και μια άλλη δεν την αντικαθιστά με τα πλεονεκτήματά της κατά τη διάρκεια της προοδευτικής πορείας της επιστήμης, μπορούμε να πούμε ότι αυτή η θεωρία έχει “δώσει τις αποδείξεις της” ή πως έχει “επιβεβαιωθεί”
(Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery* [Η λογική της επιστημονικής ανακάλυψης], London 1959, σ. 32-33)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Είναι σίγουρο ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο; Τι άλλο θα μπορούσε να συμβεί;
2. Νομίζετε ότι η ανάγκη του πνεύματος να υποθέτει ότι στη φύση επικρατεί κανονικότητα "νομιμοποιεί", κατά κάποιον τρόπο, την επαγωγή;
3. Σκεφτείτε μερικά παραδείγματα επιστημονικών προβλέψεων. Είναι πάντα χρήσιμες; Υπάρχουν προβλέψεις που δε θα θέλατε να γίνουν;
4. Τι διαφορές έχει η προσπάθεια επαλήθευσης μιας θεωρίας από την προσπάθεια διάψευσής της;
5. Τι μπορεί να είναι ένας "φυσικός νόμος"; Η φύση ή η φυσική επιστήμη έχει νόμους;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:

ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ Ή ΤΙ ΕΙΝΑΙ;

1. Η αλλαγή θεωριών

Οι οπαδοί του επαγωγισμού, οι οποίοι πρεσβεύουν ότι οι θεωρίες ή οι φυσικοί νόμοι μπορούν να

επαληθευτούν, στηρίζονται σε δύο παραδοχές: πρώτον, ότι η επιστήμη ξεκινά από την παρατήρηση και, δεύτερον, ότι η παρατήρηση μας δίνει την ασφαλή βάση από την οποία προκύπτει η γνώση. Ήδη από πολύ παλιά οι φιλόσοφοι (π.χ. ο Πλάτων) είχαν παρατηρήσει ότι οι αισθήσεις μας συχνά μας παραπλανούν. Είναι δυνατόν δύο παρατηρητές να κοιτάζουν το ίδιο πράγμα, υπό τις ίδιες συνθήκες, και να έχουν διαφορετικές οπτικές εμπειρίες. Αυτό που “βλέπουμε” είναι συχνά κάτι περισσότερο από αυτό που μας δίνει το μάτι, επειδή αυτό που βλέπουμε το έχει “επεξεργαστεί” ο εγκέφαλος. Όταν κοιτάξουμε μια ακτινογραφία, τα μάτια μας βλέπουν τα ίδια πράγματα με αυτά που θα δουν τα μάτια του γιατρού, αλλά εμείς δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε όσα θα παρατηρήσει ο γιατρός και να βγάλουμε ανάλογα συμπεράσματα. Ο γιατρός μπορεί να παρατηρεί αυτά που παρατηρεί και να βγάζει συμπεράσματα για την υγεία μας, όχι γιατί έχει οξύτερη όραση από μας, αλλά γιατί έχει μάθει τι να παρατηρεί στην ακτινογραφία και πώς να το συσχετίζει με τον οργανισμό. Ο γιατρός δηλαδή μπορεί να παρατηρεί αυτά που παρατηρεί, γιατί η παρατήρησή του γίνεται με γνώμονα μια προϋπάρχουσα γνώση και θεωρία. Αν περάσουμε από τις απλές παρατηρήσεις στο πείραμα, τότε εύκολα κατανοούμε ότι το “στήσιμο” του πειράματος και οι ελεγχόμενες διαδικασίες του δε γίνονται στα τυφλά. Οδηγός για τις πειραματικές διαδικασίες είναι πάντοτε μια επιστημονική θεωρία, η οποία μας λέει τι πρέπει να κάνουμε και πώς να το κάνουμε, για να λειτουργήσει σωστά το πείραμα. Το συμπέρασμα από όλα αυτά είναι ότι φαίνεται τελικά να μην υπάρχουν “αντικειμενικές”, ανεξάρτητες από θεωρία παρατηρήσεις και πειράματα, όπως αξίωναν οι λογικοί θετικιστές. Παρατήρηση και πείραμα είναι

πάντα φορτισμένα με θεωρία. Επομένως θεωρία και πείραμα είναι αλληλένδετα, το ένα φωτίζει το άλλο και μαζί συνεισφέρουν στην επιστημονική ανακάλυψη. Αν η θεωρία συγκρούεται με μια παρατήρηση ή ένα πείραμα, δεν υπάρχει καμιά λογική αναγκαιότητα που να επιβάλλει την απόρριψη της θεωρίας και όχι της παρατήρησης.

Τόμας Κουν

Ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε και κατανοούμε τον κόσμο έχει πολλές φορές αλλάξει στην ιστορία της ανθρωπότητας, και σημαντικό ρόλο σ' αυτές τις αλλαγές έχει παίξει η επιστήμη. Αν τελικά οι επιστημονικές θεωρίες χρησιμεύουν απλώς στο να αντιλαμβανόμαστε και να κατανοούμε με κάποιον τρόπο τον κόσμο γύρω μας, οφείλουμε να ρωτήσουμε: πώς μπορούμε να ξεχωρίσουμε έναν σωστό από έναν λανθασμένο τρόπο; Ή έστω: με τι κριτήρια θα άλλαζε ένας “τρόπος” κατανόησης του κόσμου μας ή η “οπτική” από την οποία τον κατανοούμε; Η μέθοδος της διάψευσης, την οποία, σύμφωνα με τον Πόπερ, μόνο οι πραγματικά επιστημονικές θεωρίες την

αντέχουν, δεν μπορεί εύκολα να γενικευτεί, προκειμένου να διαψεύσουμε μια τέτοια οπτική. Πώς είναι δυνατόν να διαψευστεί ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο; Μια οπτική, ένας τρόπος αντίληψης, όσο ζωτικής σημασίας και αν είναι, δεν έχει τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά, ώστε να ελεγχθεί με πειράματα, δεν είναι μετρήσιμος, δεν είναι ούτε επαληθεύσιμος ούτε διαψεύσιμος.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1950 ο Τόμας Κουν, στο βιβλίο του Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, υποστήριξε ότι η πραγματική επιστήμη χαρακτηρίζεται από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται ιστορικά. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι η εξέλιξη αυτή εμφανίζεται ως διαδοχή περιόδων, στην καθεμιά από τις οποίες κυριαρχεί μία συγκεκριμένη οπτική, ένα επιστημονικό παράδειγμα. Η θεώρηση του Κουν για τη φύση της επιστήμης διαφέρει ριζικά από αυτήν των εμπειριστών του κύκλου της Βιέννης. Ο Κουν δεν αντικαθιστά απλώς το κριτήριο της επαλήθευσης ή της διάψευσης με κάποιο άλλο, αλλά υποβαθμίζει τελείως την κανονιστική σημασία των κριτηρίων γενικότερα και της ανάλογης στάσης μας απέναντι στην επιστήμη: τα κριτήρια που χαρακτηρίζουν τη φύση της επιστήμης δεν μπορεί να προκύπτουν μόνο από την κρίση μας για το ποια πρέπει αυτά να είναι. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το πώς πραγματικά ασκείται η επιστήμη σήμερα, αλλά και στο παρελθόν. Τότε αναγνωρίζουμε ότι δεν υπάρχει ένας μόνο τρόπος, ο σωστός, για να ασκείται η επιστήμη.

Η “διάγνωση” λοιπόν του Κουν για τη φύση της επιστήμης, του ιδιαίτερου δηλαδή χαρακτήρα της, που την κάνει να ξεχωρίζει από άλλες θεωρήσεις του ανθρώπου, είναι βασικά περιγραφική και προκύπτει από την ιστορική παρατήρηση. Ο Κουν κατέληξε στο

συμπέρασμα ότι την ιστορία της επιστήμης χαρακτηρίζει μια εναλλαγή επιστημονικών προτύπων, των “παραδειγμάτων” (paradigms). Τα παραδείγματα αυτά, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν είναι πραγματικά συγκρίσιμα, γι’ αυτό και τα ονομάζει “ασύμμετρα”. Η κυρίαρχη θεωρία- πρότυπο (στηριζόμενη από μια ευρύτερη, αποδεκτή από τους επιστήμονες οπτική) κάποτε εξαντλεί, μέσα από μια διαδικασία συνεχούς εφαρμογής της, τον όγκο της πληροφορίας που είναι σε θέση αβίαστα να μας παρέχει για τον φυσικό μας κόσμο. Το σημείο της “εξάντλησης” των δυνατών εφαρμογών της κυρίαρχης θεωρίας δεν είναι προβλέψιμο, απλώς αρχίζει να διαγράφεται στον ορίζοντα όταν κάποιο “νέο φαινόμενο” αντιστέκεται επίμονα στις ερμηνείες που, όπως είπαμε, “αβίαστα” μπορεί να παραγάγει. Αν, λόγω χάριν, το φως κινούνταν στο απόλυτο κενό του χώρου, τότε η ταχύτητα του φωτός θα ήταν μάλλον διαφορετική, προς την κατεύθυνση της τροχιάς της Γης, παρά το αντίθετο (όπως ακριβώς συμβαίνει και με τη δική μας ταχύτητα όταν περπατάμε προς ή αντίθετα με το τρένο στο οποίο ταξιδεύουμε). Όλες όμως οι μετρήσεις αντιστάθηκαν επίμονα στο να καταδείξουν μια τέτοια διαφορά. Η “εξάντληση” της κυρίαρχης νευτώνειας φυσικής άρχισε τότε να διαγράφεται στον ορίζοντα. Ωστόσο, η αντικατάστασή της δεν ήταν θέμα κάποιας απλής τυπικής διάψευσης, όπως θα επιθυμούσε ο Πόπερ. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζει ο Κουν, η αντίσταση ενός φαινομένου να υποκύψει στις ερμηνείες ρουτίνας που παρέχει η κυρίαρχη θεωρία προκαλεί κρίση στον χώρο της επιστήμης. Η παράταση της κρίσης οδηγεί στη σύλληψη νέων ιδεών, δηλαδή στην επανάσταση, και μόνο η τυχόν επικράτηση της επανάστασης σφραγίζει

τελικά την αντικατάσταση της παλαιάς με μια νέα κυρίαρχη θεωρία-οπτική (ή “παράδειγμα”). Στην πραγματικότητα, η αντικατάσταση της μίας θεωρίας από την άλλη ολοκληρώνεται με την αποθάρρυνση των ερευνητών να συνεχίσουν να ερευνούν προς την κατεύθυνση του παλαιού σχήματος ή της παλαιάς θεωρίας.

Κατά τον Κουν, όταν μετά από μια επιστημονική επανάσταση ένα παλαιό “παράδειγμα” αντικαθίσταται από ένα νέο, το νέο “παράδειγμα” δεν έχει κοινό μέτρο με το παλαιό, γι’ αυτό η σύγκριση μεταξύ τους γίνεται προβληματική. Όλα έχουν αλλάξει: θεωρίες, νοήματα, κατανόηση του κόσμου. Έτσι, η επιστήμη εξελίσσεται μη συσσωρευτικά, αλλά με ριζικές αλλαγές.

2. Επιστημονικά προγράμματα και συμβατότητα θεωριών

Οι αντιδράσεις στο σχήμα του Κουν ήταν ποικίλες. Η νέα θεώρηση αντιμετωπίστηκε με ενθουσιασμό από πολλούς, οι οποίοι άρχισαν να “αναγνωρίζουν” με σχετική ευκολία τη διαδοχή των φάσεων κρίση-επανάσταση- αντικατάσταση και εκτός φυσικής. Αντιμετωπίστηκε όμως με μεγάλη επιφύλαξη και δυσφορία από όσους έβλεπαν να υπονομεύονται, μέσω αυτής της ιστορικοκοινωνικής προσέγγισης, η ορθολογικότητα και η αντικειμενικότητα της επιστήμης. Η “υπονόμευση” αυτή οφειλόταν κυρίως στην απουσία κριτηρίων σύγκρισης των κατά περιόδους κυρίαρχων θεωριών (των “παραδειγμάτων”). Γιατί η φυσική του Νεύτωνα να είναι “καλύτερη” από τη φυσική του Αριστοτέλη; Το κριτήριο της σύγκρισης όσον αφορά την ακρίβεια με την οποία η εκάστοτε κυρίαρχη θεωρία-οπτική περιέγραφε τον κόσμο δεν ήταν ένα απλό

ζήτημα, εφόσον, σύμφωνα με τον Κουν, όροι όπως “ύλη”, “κίνηση”, “μάζα”, “ενέργεια”, “χρόνος” κτλ. άλλαζαν νόημα μαζί με την αλλαγή της κυρίαρχης οπτικής.

Αξίζει να αναφέρουμε δύο ακόμη από τους πρωταγωνιστές της έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ των φιλοσόφων της επιστήμης εκείνη την περίοδο, τον Ίμρε Λάκατος και τον Πωλ Φεγεράμπεντ. Ο πρώτος, στη μονογραφία του Η μεθοδολογία των επιστημονικών προγραμμάτων έρευνας, υποστήριξε στην ουσία μια “μέση οδό” μεταξύ Πόπερ και Κουν. Για τον Λάκατος ένα επιστημονικό πρόγραμμα έρευνας έχει διάρκεια, κρίνεται σε έκταση χρόνου - και όχι με τη στιγμιαία αυστηρότητα του Πόπερ- είναι το αντίστοιχο της “οπτικής” (ή του “παραδείγματος”) του Κουν. Σε αντίθεση όμως με την “κοινωνική φύση” της οπτικής (ή του “παραδείγματος”) του Κουν, το επιστημονικό πρόγραμμα έρευνας έχει μια αυστηρή ορθολογική συνοχή, που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε επαρκώς την ποπερική διάψευση, αλλά και να μπορούμε να συγκρίνουμε διάφορα προγράμματα ή θεωρίες.

Αμφιλεγόμενες αντιδράσεις προκάλεσε και το βιβλίο του Φεγεράμπεντ Ενάντια στη μέθοδο, κυρίως λόγω τίτλου και ύφους. Το έργο του Φεγεράμπεντ όμως, ανεξάρτητα από τις επιφανειακές ερμηνείες που προκάλεσε ως προς τον μεθοδολογικό αναρχισμό που διακήρυξε, έθιξε σε μεγαλύτερο βάθος από το έργο του Κουν το σοβαρό πρόβλημα της σύγκρισης των επιστημονικών θεωριών. Το πρόβλημα αυτό οφείλεται στις πραγματικές, αλλά και ταυτόχρονα απαραίτητες μετατοπίσεις του νοήματος των όρων με τους οποίους διατυπώνονται οι διάφορες οπτικές μας για τον κόσμο, ακόμη και μέσα στην ίδια την κυρίαρχη θεωρία σε

διαφορετικές φάσεις και σε διαφορετικά επίπεδα εφαρμογών της. Λόγω αυτής της ασυμβατότητας (ή ασυμμετρίας) του νοήματος των επιστημονικών όρων γενικώς -και όχι μόνο όσων εμφανίζονται σε διαφορετικές οπτικές (ή σε επιστημονικά μοντέλα) τύπου Κουν-ο Φεγεράμπεντ προτείνει ουσιαστικά την αντικατάσταση αποσπασμένων μεθόδων με τον άμεσο διάλογο εντός της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας. Για τον Φεγεράμπεντ ο διάλογος ανασυγκροτεί το νόημα των επιστημονικών όρων προς μια κατεύθυνση ομογενοποίησής τους. Έτσι, μέσω αυτού του διαλόγου, θεωρεί ότι επιλύεται βασικά το πρόβλημα της ασυμβατότητας του νοήματος και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις πραγματικής σύγκρισης των θεωριών. Μόνο μετά από πραγματικές συγκρίσεις θα μπορούσαμε εξάλλου να κατανοήσουμε διαψεύσεις τύπου Πόπερ, αλλά και την έννοια της επιστημονικής προόδου. Χαρακτηριστικό του βιβλίου του Φεγεράμπεντ είναι οι εκτεταμένες αναφορές στους διαλόγους του Γαλιλαίου, με τους οποίους ο μεγάλος αυτός επιστήμονας και φιλόσοφος κατάφερε να ανατρέψει το κατηγορητήριο της Ιεράς Εξέτασης.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Αντίθετα με ορισμένους φιλοσόφους της επιστήμης, άρχισα ως ιστορικός της επιστήμης να εξετάζω ακριβέστερα τα γεγονότα της επιστημονικής ζωής. Έχοντας ανακαλύψει ότι η επιστημονική συμπεριφορά -και μάλιστα εκείνη των μεγαλύτερων επιστημόνων- παραβίαζε σε έναν μεγάλο βαθμό επανειλημμένα αποδεκτούς μεθοδολογικούς κανόνες, αναρωτήθηκα γιατί οι παραβιάσεις αυτές δεν εμπόδισαν, καθώς φαίνεται, την επιτυχία του επιστημονικού εγχειρήματος. Όταν αργότερα ανακάλυψα ότι μια διαφορετική αντίληψη για τη φύση της επιστήμης μεταμόρφωσε

αυτό που πρωτίτερα φαινόταν ως παράτυπη συμπεριφορά σε ουσιαστικό στοιχείο εξήγησης της επιτυχίας της επιστήμης, η ανακάλυψη αυτή υπήρξε η πηγή της πεποίθησής μου ότι βρίσκομαι στον σωστό δρόμο”. (Th.S. Kuhn, “Reflections on my Critics”, στο I. Lakatos – A. Musgrave (eds.), *Criticism and Growth of Knowledge*, Cambridge, 1970, σ. 236-237)

2. “Είναι μια ακολουθία θεωριών και όχι μια δεδομένη θεωρία που κρίνεται επιστημονική ή ψευδοεπιστημονική. Τα μέλη αυτών των σειρών θεωριών είναι συνήθως συνδεδεμένα με μια αξιολογική συνέχεια, η οποία μετατρέπει αυτές τις σειρές σε ερευνητικά προγράμματα”. (I. Lakatos, “Falsification and the Methodology of Scientific Research Programms”, στο I. Lakatos - A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge 1970, σ. 132)

3. “Στη γνώση και στην επιστήμη όλες οι ιδέες, οσοδήποτε παλιές ή απαρχαιωμένες, ευτελείς και τετριμμένες, προκαταλήψεις, μύθοι και φαντασιώσεις κάθε είδους, μπορούν να συμβάλουν κάποια στιγμή στην προώθηση των ανθρώπινων προβλημάτων. Αν αυτό συμβαίνει, δεν έχει νόημα να μένουμε προσηλωμένοι σε διακρίσεις όπως μύθος και λόγος, επιστήμη και μη επιστήμη. Η γνώση φαίνεται να παράγεται και να καλλιεργείται μέσα από ένα πολύπλοκο πλέγμα ποικίλων ιδεών, όπου το επιχείρημα αναπτύσσεται σαν παράσιτο του μύθου και ο μύθος σαν παράσιτο του λόγου, και η πιο εξωφρενική θεωρία εμφανίζεται με τη μάσκα της πιο λογικής και μετρημένης αντίληψης των πραγμάτων”.

(Π. Φεγεράμπεντ, *Ενάντια στη μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*, μτφρ. Γρ. Καυκαλά, Γ. Γκουνταρούλη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 80 κ.εξ.)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. "Θεωρία χωρίς πείραμα είναι κενή. Πείραμα χωρίς θεωρία είναι τυφλό". Τι σημαίνει αυτή η άποψη; Είναι πάντα σωστή;
2. Λέγεται ότι μια κοινωνική και πολιτική επανάσταση δημιουργεί το δικό της δίκαιο. Ισχύει κάτι τέτοιο και για μια επιστημονική επανάσταση;
3. Νομίζετε ότι η σύγχρονη φυσική επιστήμη είναι καλύτερη από αυτήν του Αριστοτέλη; Γιατί;
4. Να συσχετίσετε τις θεωρίες των Κουν, Λάκατος και Φεγεράμπεντ ως προς την έννοια της επιστημονικής προόδου.

Χόπερ, Η Γέφυρα Κουίνσμπορο. Αυτός ο πίνακας που φιλοτεχνήθηκε το 1913 βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, στο

Μουσείο Χουίτνεϊ της Αμερικανικής Τέχνης. Η γέφυρα γίνεται η ολοκληρωμένη απεικόνιση της δύναμης την οποία κατέχει ένα "τεχνολογικό μνημείο". Όπως και άλλοι ιμπρεσιονιστές ζωγράφοι στην Ευρώπη, ο Χόπερ σ' αυτό το έργο φαίνεται να αναζητεί την ισορροπία μεταξύ της τεχνολογικής προόδου και του βασιλείου των αναμνήσεων και της φύσης.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΤΕΧΝΙΚΗ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

1. Η φιλοσοφία της τεχνολογίας

Παρ' όλο που η φιλοσοφία της επιστήμης είναι από παλιά ένας καταξιωμένος κλάδος της φιλοσοφίας, μόνο τις τελευταίες δεκαετίες το φαινόμενο της τεχνολογίας έχει αρχίσει να εξετάζεται συστηματικά από φιλοσοφική σκοπιά. Πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η μόνη παράδοση που έδωσε κάποια σημασία στην τεχνολογία ως θεωρητικό πρόβλημα ήταν η μαρξιστική. Ήδη μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες κυριαρχούσε η αντίληψη της επικράτησης του ανθρώπου πάνω στη φύση και της αισιόδοξης ιδέας περί "προόδου", η οποία φαινόταν να επιβεβαιώνεται από τη συνεχή τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη. Συγχρόνως η τεχνολογία θεωρούνταν "τεχνική" και επομένως κατώτερη πνευματική δραστηριότητα, που δεν άξιζε να γίνει αντικείμενο φιλοσοφικής έρευνας. Η φιλοσοφία, από την άλλη, ασχολούμενη με καθαρά θεωρητική σκέψη, ήταν αντίθετη σε κάθε είδους πρακτική τεχνολογική δραστηριότητα, η οποία βασιζόταν σε διαισθητικούς κανόνες κατασκευής.

Σήμερα οι αντιλήψεις αυτές έχουν ριζικά αμφισβητηθεί. Προβλήματα όπως το οικολογικό, τα πυρηνικά όπλα, η εξάντληση των φυσικών πόρων της Γης και άλλα έχουν αρχίσει να προκαλούν αβεβαιότητα για το μέλλον και ένα κλίμα καχυποψίας απέναντι στη σύγχρονη τεχνολογία. Είναι πλέον φανερό η αντίθεση ανάμεσα στην κλασική ιδέα της συνεχούς "προόδου" και στη συνειδητοποίηση ότι υπάρχουν όρια στην ανάπτυξη. Ο ίδιος τύπος της βασισμένης στην επιστήμη τεχνολογίας, που υμνήθηκε σαν σωτήρας και ελευθερωτής του ανθρώπου, θεωρείται σήμερα από πολλούς ο αποδιοπομπαίος τράγος όλων των δεινών της ανθρωπότητας.

Πέρα όμως από τα οικονομικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα που προκαλεί η τεχνολογία, φέρνει στο φως και μια σειρά από φιλοσοφικά ερωτήματα. Μερικά από αυτά είναι: Ποια είναι η σχέση της τεχνολογίας με την επιστήμη; Είναι η τεχνολογία ένα αυτόνομο φαινόμενο που καθορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις ή, ως ανθρώπινο δημιούργημα, είναι πλήρως ελέγξιμη; Είναι ουδέτερη ή η φύση της προσδιορίζεται από το σύστημα των κοινωνικών αξιών μας; Για να απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα, χρειαζόμαστε βαθύτερη κατανόηση της φύσης της τεχνολογίας.

Τσαρλς Ντέμουτ, Η

Αίγυπτος μου, 1927, Νέα Υόρκη, Μουσείο Χουίτνεϊ της Αμερικανικής Τέχνης. Σ' αυτόν τον ιεροπρεπή πίνακα, ο Ντέμουτ επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα σύγκριση της αμερικανικής βιομηχανίας με τις μεγάλες αιγυπτιακές πυραμίδες.

2. Επιστήμη και τεχνολογία

Ας προσπαθήσουμε πρώτα να αποσαφηνίσουμε τη διάκριση ανάμεσα στο τεχνητό και στο φυσικό. Κάθε τεχνητό αντικείμενο αποτελεί ανθρώπινη κατασκευή, ενώ το φυσικό υπάρχει, ανεξάρτητα από εμάς, στη φύση. Έτσι, το κατασκεύασμα είναι μια δημιουργία, αποτέλεσμα της υλοποίησης ενός σχεδίου. Επομένως πίσω από καθετί το τεχνητό υπάρχει μια βούληση και ένας σκοπός. Το τεχνητό αντικείμενο είναι πάντα ένα μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού ή για την κάλυψη κάποιας ανθρώπινης ανάγκης.

Στην τεχνολογία ξεκινάμε από έναν σκοπό (π.χ. την εκπλήρωση κάποιας ανάγκης) και στη συνέχεια αναζητούμε τα μέσα για την εκπλήρωσή του. Το τεχνητό αντικείμενο είναι κατ' αρχάς μια ιδέα, ένα σχέδιασμα, μια περιγραφή του επιθυμητού πράγματος, η οποία βρίσκεται μόνο στο ανθρώπινο μυαλό. Αργότερα, με την κατασκευή, η ιδέα αυτή παίρνει σάρκα και οστά, γίνεται μια πραγματικότητα. Στην τεχνολογία λοιπόν η γνώση του αντικειμένου προηγείται της ύπαρξής του. Η πορεία ενός τεχνητού αντικειμένου είναι: περιγραφή, σχεδιασμός, υλοποίηση. Στην τεχνολογία δεν μπορούμε να μιλάμε για αλήθεια. Ένα τεχνητό αντικείμενο είναι καλά ή άσχημα φτιαγμένο ή, αλλιώς, εξυπηρετεί ή δεν εξυπηρετεί σωστά (ως μέσο) τον σκοπό για τον οποίο φτιάχτηκε. Το κριτήριο επομένως στην τεχνολογία δεν είναι η αλήθεια, αλλά η αποτελεσματικότητα (το κατά πόσο το τεχνητό μέσο εξυπηρετεί πράγματι με τον καλύτερο κατά το δυνατόν τρόπο τον σκοπό) και η εγκυρότητα (το κατά πόσο η περιγραφή ή το σχέδιασμα ταιριάζει με το αντικείμενο που κατασκευάσαμε).

Στις φυσικές επιστήμες, αντίθετα, η πραγματικότητα του κόσμου των φυσικών αντικειμένων προηγείται, ενώ η περιγραφή και η γνώση μας γι' αυτήν έπονται. Το κριτήριο εδώ είναι η αλήθεια. Αν η περιγραφή μας ταιριάζει με την πραγματικότητα, τότε η περιγραφή θεωρείται αληθής. Στην επιστήμη λοιπόν ξεκινάμε από την πραγματικότητα και συνεχίζουμε στην περιγραφή και τη γνώση της πραγματικότητας. Έτσι, στη φυσική επιστήμη η εύρεση της αλήθειας επιτυγχάνεται μέσω μιας διαδικασίας ανακάλυψης, ενώ στην τεχνολογία η δημιουργία νέων αντικειμένων γίνεται μέσω εφευρέσεων.

Βέβαια, στη σύγχρονη εποχή η επιστήμη και η τεχνολογία βρίσκονται σε μια τόσο στενή αλληλεξάρτηση, που θεωρούνται οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Σήμερα δεν μπορεί να υπάρξει τεχνολογία χωρίς επιστήμη ούτε επιστήμη χωρίς τεχνολογία. Η σύγχρονη φυσική επιστήμη στηρίζεται όλο και λιγότερο στην παρατήρηση του εξωτερικού κόσμου, τον οποίο αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας.

Ντυσάν, Ρόδα Ποδηλάτου, 1913, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης Νέας Υόρκης. Στο ready-made, το "ήδη έτοιμο" ανυψώνεται στη θέση του έργου τέχνης· οποιοδήποτε αντικείμενο, ακόμη και το πιο τετριμμένο και καθημερινό, και πιο ειδικά, το τεχνολογικό επίτευγμα ανάγεται σε τέχνη.

Τα σύγχρονα πειράματα διεξάγονται με πολύ εξελιγμένα μηχανήματα και αποτελούν μια δημιουργία ειδικών τεχνητών συνθηκών, προσδιορισμένων εκ των προτέρων. Ο σχεδιασμός του πειράματος προηγείται

της διεξαγωγής του, όπως στην τεχνολογία ο σχεδιασμός του τεχνητού αντικειμένου προηγείται της υλοποίησής του. Το αποτέλεσμα του πειράματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο σχεδιασμού του. Αυτό όμως σημαίνει ότι αποτελεί μια προέκταση της βούλησής μας και του εννοιολογικού μας μηχανισμού πάνω στη φύση. Ειδικά μετά τον Χάιζενμπεργκ η αντίληψη του αντικειμενικού παρατηρητή της φύσης έχει γίνει τελείως προβληματική. Επιπλέον, έννοιες της σύγχρονης φυσικής των σωματιδίων, όπως των νετρίνων και των κουάρκς, δεν είναι βέβαιο ότι έχουν εμπειρικό περιεχόμενο και είναι μάλλον εννοιολογικές εφευρέσεις παρά οντότητες που ανακαλύπτει κάποιος στη φύση. Επομένως η σύγχρονη επιστήμη φαίνεται να παρουσιάζει τώρα χαρακτηριστικά της τεχνολογίας.

3. Τεχνολογία και αξίες

Αν η τεχνολογία καθορίζεται, όπως είπαμε, από ανθρώπινους σκοπούς, τότε δε θα πρέπει να μιλάμε γι' αυτή σαν κάτι ουδέτερο ή ανεξάρτητο από αξίες, ηθικά κριτήρια ή συμφέροντα, κάτι που μπορεί να οδηγήσει την κοινωνία προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Η ιδέα της ουδετερότητας της τεχνολογίας είναι άλλος ένας μύθος που στις μέρες μας έχει ήδη καταρριφθεί. Κρίσεις σχετιζόμενες με αξίες υπεισέρχονται υποχρεωτικά στην υποτιθέμενη ουδέτερη διαδικασία της τεχνολογίας. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η χρηματοδότηση της τεχνολογικής έρευνας γίνεται από οργανωμένα οικονομικά, πολιτικά και άλλα συμφέροντα, που προκαθορίζουν τον προσανατολισμό της έρευνας. Για να αποτιμήσουμε λοιπόν σωστά την τεχνολογία και για να την οδηγήσουμε προς επιθυμητές

κατευθύνσεις, είναι ανάγκη να την εντάξουμε σε ένα πολύ ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, προσπαθώντας να προβλέψουμε όλα τα πιθανά αποτελέσματά της. Από αυτή την άποψη είναι σημαντική η ευθύνη όχι μόνο των τεχνολόγων και αυτών που χρηματοδοτούν την τεχνολογική έρευνα, αλλά και όλων των ανθρώπων, και ιδιαίτερα των επιστημόνων των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, που είναι αποδεδειγμένα οι πιο κατάλληλοι για μια αποτίμηση της τεχνολογίας.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. "Σε πολλές περιπτώσεις η φύση παράγει αποτελέσματα αντίθετα προς το συμφέρον μας. Γιατί η φύση ενεργεί πάντοτε με τον ίδιο τρόπο και απλά, ενώ αυτό που μας είναι χρήσιμο μεταβάλλεται με πολλούς τρόπους. Όταν λοιπόν επιδιώκουμε να κάνουμε κάτι αντίθετο προς τη φύση, βρισκόμαστε σε αμηχανία για τη δυσκολία του και απαιτείται τέχνη. Γι' αυτό και αποκαλούμε αυτό το αντικείμενο της τέχνης που μας βοηθά σε τέτοιες δυσκολίες μηχανή (τέχνασμα)".

(Αριστοτέλης, Μηχανικά, 847a14-19)

2. "Η φιλοσοφία της τεχνολογίας ασχολείται με αυτό που αποκαλούμε ερωτήσεις δεύτερης τάξης. Για παράδειγμα, η τεχνολογική πρακτική καθορίζεται από πρώτης τάξης ερωτήσεις σαν τις παρακάτω: Ποια είναι τα καλύτερα υλικά, για να κατασκευάσουμε αυτό το αντικείμενο; Ποια είναι η πιο αποτελεσματική διαδικασία, για να παραγάγουμε αυτό το προϊόν ή για να έχουμε αυτό το επιθυμητό αποτέλεσμα; Πώς πρέπει να συνδυαστούν υλικά και ενέργεια, για να πραγματοποιηθεί αυτή η νέα εφεύρεση; Αντίθετα, η φιλοσοφία της τεχνολογίας ασχολείται με δεύτερης τάξης θεωρητικές ερωτήσεις σαν τις παρακάτω: Είναι η

τεχνολογία απλώς εφαρμοσμένη επιστήμη; Ποιο είναι το νόημα της τεχνολογικής αποτελεσματικότητας και σε τι διαφέρει από την αποτελεσματικότητα στην οικονομία; Ποια είναι η σχέση μεταξύ μηχανικής και εφευρέσεων;

Αυτές οι ερωτήσεις δεύτερης τάξης εμφανίζουν προβλήματα σχετικά με τη φύση και την έννοια της τεχνολογίας, προβλήματα με τα οποία δεν ασχολείται η ίδια η τεχνολογία.[...] Ίσως ο καλύτερος τρόπος για να χαρακτηρίσουμε τη διαφορά ανάμεσα στις τεχνολογικές και τις φιλοσοφικές ερωτήσεις θα ήταν να πούμε ότι οι πρώτες περιορίζονται σε εμπειρικά ζητήματα, ενώ οι δεύτερες όχι". (Karl Mitcham και Robert Mackey, *Philosophy and Technology* [Φιλοσοφία και τεχνολογία], New York 1972, σ. 1)

3. "Όσον αφορά λοιπόν τις τέχνες, είμαστε εμείς που κατασκευάζουμε τα αντικείμενα για τον συγκεκριμένο σκοπό μας, ενώ τα φυσικά αντικείμενα προϋπάρχουν". (Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 194b6-8)

4. "Πολλές συζητήσεις τέτοιων προβλημάτων [π.χ. ρύπανση νερών, ασθένειες από τη βιομηχανική δραστηριότητα, κυκλοφοριακό χάος στις πόλεις κτλ.] θεωρούν δεδομένη τη συχνά αναφερόμενη ως θεωρία "χρήσης κατάχρησης" των κοινωνικών λειτουργιών της τεχνολογίας. Με άλλα λόγια, υπονοούν ότι τα κοινωνικά προβλήματα που συνδέονται με την τεχνολογία πηγάζουν από τις χρήσεις για τις οποίες τίθεται η τεχνολογία και όχι από την ίδια την τεχνολογία, που είναι ηθικά άμεμπτη. Προβλήματα όπως τα παραπάνω θεωρούνται είτε ως τα αποτελέσματα από πρόθεση και συχνά συνειδητά καταστρεπτικά- των προσπαθειών ενός ατόμου ή μιας ομάδας να επιβάλουν τη θέλησή τους σε κάποια άλλη είτε ως εντελώς συμπτωματικές παρενέργειες της οικονομικής ή πολιτικής λειτουργίας. [...] Ελπίζω να δείξω τους λόγους γιατί αυτό το μοντέλο είναι ανεπαρκές

να ερμηνεύσει την πραγματική φύση του ρόλου της τεχνολογίας στην κοινωνία. Στη θέση του προτείνω πως πρέπει να βλέπουμε την ίδια την τεχνολογία ως μέρος της πολιτικής λειτουργίας -ακόμα κι αν οι μεμονωμένες μηχανές μπορεί να παίζουν έναν ουδέτερο ρόλο σ' αυτή τη λειτουργία και, κατά συνέπεια, πως τα προβλήματα που συνδέονται μαζί της προέρχονται τόσο από τη φύση της τεχνολογίας όσο και από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται".

(Ντ. Ντίκσον, Εναλλακτική τεχνολογία, μτφρ. Δ. Παντελίδης, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1985, σ.18-19)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Νομίζετε ότι στη σύγχρονη εποχή δεν υπάρχει πλέον διάκριση επιστήμης και τεχνολογίας, αλλά έχουμε μόνο εφαρμοσμένη επιστήμη;
2. Σε τι διαφέρει κατά τη γνώμη σας το φυσικό από το τεχνητό αντικείμενο;
3. Είναι η τεχνολογία ηθικά "ουδέτερη"; Πριν απαντήσετε, ανατρέξτε σε παραδείγματα όπως η ατομική βόμβα, τα απορρυπαντικά, η βιομηχανία καλλυντικών, τα φάρμακα, οι πυρηνικοί αντιδραστήρες, οι πύραυλοι, οι γενετικές μεταλλάξεις κτλ.
4. Να συζητήσετε το ακόλουθο θέμα: Πώς είναι δυνατόν να συνδυαστεί η ελευθερία του επιστήμονα με την ανάγκη ελέγχου κάποιων επιστημονικών και τεχνικών δημιουργημάτων βλαπτικών για τον άνθρωπο;

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Η επιστήμη παρέχει έγκυρη γνώση για τον φυσικό κόσμο και δίνει τη δυνατότητα επέμβασης στη φύση σύμφωνα με τις ανάγκες μας και μέσω της τεχνολογίας. Η φιλοσοφία της επιστήμης είναι μια δραστηριότητα ελέγχου και κριτικής της επιστημονικής γνώσης, των θεμελίων της και της αξίας της για τον άνθρωπο. Οι επιστήμες γεννήθηκαν μέσα από τη φιλοσοφία και αυτονομήθηκαν σταδιακά, όταν βρήκαν δικές τους μεθόδους παροχής έγκυρης γνώσης.

- Η επιστημονική γνώση θεωρείται η κατ' εξοχήν γνώση και υπόδειγμα για κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. Σήμερα έχουμε πάρα πολλές "επιστήμες", αλλά είναι αμφίβολο πόσο έγκυρη είναι η γνώση που δίνουν πολλές από αυτές.

- Η επιστημονική έρευνα στηρίζεται στην παρατήρηση και στο πείραμα. Η πειραματική διαδικασία πρέπει να είναι σαφής και να ανάγει όλα τα στοιχεία της σε απλές αισθητηριακές παρατηρήσεις. Το πρόβλημά του κατά πόσο μπορούμε να επαληθεύσουμε τις φυσικές θεωρίες ή νόμους έχει προκαλέσει πολλές φιλοσοφικές συζητήσεις και διχογνωμίες. Η κλασική αντίληψη περί επαγωγικής γενίκευσης και εξαγωγής νόμων από σειρά πειραμάτων ή παρατηρήσεων έχει αμφισβητηθεί ήδη από πολύ παλιά (Χιουμ).

- Ο Πόπερ πρότεινε να μη μιλάμε για επαλήθευση αλλά για διάψευση θεωριών. Όσο μια θεωρία δεν μπορεί να διαψευστεί, θεωρείται έγκυρη. Αν όμως βρεθεί κάποιο πείραμα ή κάποια παρατήρηση που να τη διαψεύδει, τότε καταρρέει και αντικαθίσταται από άλλη. Η επιστήμη προοδεύει μέσω διαψεύσεων.

- Σήμερα έχει γίνει κατανοητό ότι κάθε πείραμα προϋποθέτει μια θεωρία. Δεν υπάρχουν "ουδέτερα" πειράματα που να επιβεβαιώνουν ή να διαψεύδουν θεωρίες. Νεότεροι ερευνητές έχουν προτείνει άλλες αντιλήψεις για την εξέλιξη της επιστήμης, που λαμβάνουν υπόψη τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Ο Κουν μίλησε για μοντέλα ή "παραδείγματα" επιστήμης που είναι ασύμβατα μεταξύ τους, ενώ η ανατροπή του ενός από το άλλο δεν οφείλεται σε καθαρά "επιστημονικούς" λόγους. Άλλες πάλι "σφαιρικές" αντιλήψεις προτάθηκαν από τον Λάκατος και τον Φεγεράμπεντ.

- Σήμερα η επιστήμη είναι στενά συνδεδεμένη με την τεχνολογία. Επιστήμη και τεχνολογία αλληλοτροφοδοτούνται και οι διαφορές της μίας από την άλλη γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτες. Η εξάρτηση της κοινωνίας μας από την τεχνολογία επιβάλλει την ανάγκη μιας "φιλοσοφίας της τεχνολογίας". Η τεχνολογία αποτελεί ανθρώπινη πράξη και διαποτίζεται από τις αξίες της κοινωνίας και τους σκοπούς της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΝΟΥ

Τι υπάρχει πραγματικά;

Μιλώντας γενικότερα για την ιδιομορφία του φιλοσοφικού προβληματισμού έχουμε ήδη αναφερθεί σε ορισμένα “παράξενα” ερωτήματα που μας απασχολούν για τον κόσμο γύρω μας και για τον ίδιο μας τον εαυτό: Είναι τα πράγματα έτσι όπως τα αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας; Εμείς που τα αντιλαμβανόμαστε είμαστε όλοι φτιαγμένοι από το ίδιο υλικό; Πώς βρεθήκαμε μέσα στον κόσμο; Ο θάνατός μας σημαίνει το τέλος μας ή μήπως ένα μέρος μας επιβιώνει με άλλη μορφή; Ο κόσμος υπήρχε αιώνια ή δημιουργήθηκε από κάποιο ανώτερο ον; Τα παραπάνω ερωτήματα είναι μερικά από εκείνα που αποκαλούμε μεταφυσικά.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, μετά από μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία του όρου “μεταφυσική” και μια πρώτη διερεύνηση του νοήματός του, θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε κάποια επιμέρους μεταφυσικά προβλήματα και θα εξετάσουμε ορισμένες από τις κυριότερες λύσεις που έχουν προταθεί από τους φιλοσόφους.

...ΤΕΛΙΚΑ ΙΣΩΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΠΟΥ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΔΕΝ ΞΕΡΟΥΝ ΤΙ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΜΕΝΕΙ ΟΤΑΝ ΠΕΘΑΝΟΥΝ, ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ Η ΑΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΚΕΨΗ! ΧΩΡΙΣ ΑΥΤΟ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΠΙΘΑΝΟΝ ΝΑ ΜΗΝ ΥΠΗΡΧΕ!..

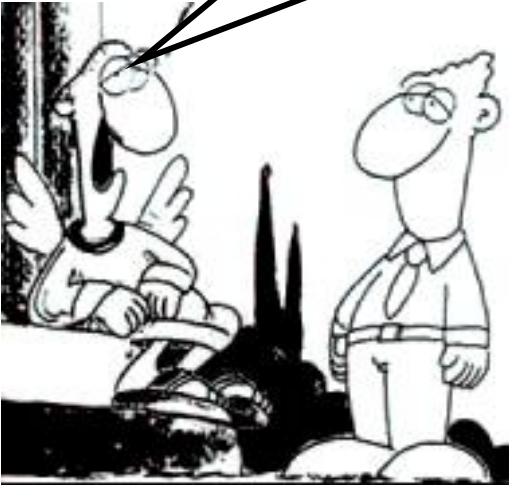
ΕΓΩ ΛΕΩ ΟΤΙ ΕΙΣΑΣΤΕ ΜΑΖΟΧΙΣΤΕΣ!..

ΤΙ ΛΟΓΟ ΕΧΕΤΕ ΝΑ ΒΑΖΕΤΕ ΣΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΣΑΣ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΞΕΡΕΤΕ ΟΤΙ ΔΕΝ ΘΑ ΜΠΟΡΕΣΕΤΕ ΝΑ ΑΠΑΝΤΗΣΕΤΕ ΠΟΤΕ;

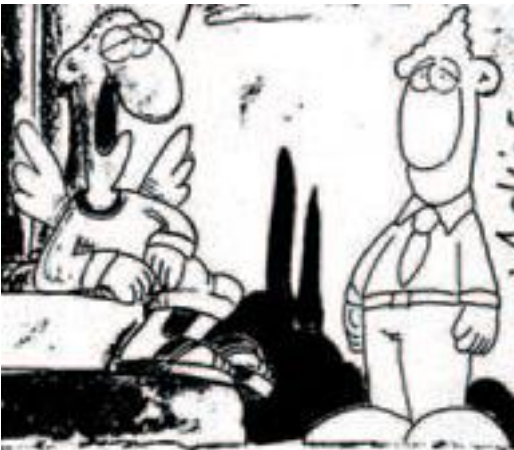
ΔΕΝ ΕΧΟΥΝ ΣΗΜΑΣΙΑ ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ, ΣΗΜΑΣΙΑ ΕΧΕΙ Η ΣΚΕΨΗ: «ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ, ΑΡΑ, ΥΠΑΡΧΩ» ΕΧΕΙ ΠΕΙ Ο ΝΤΕΚΑΡΤ!..

ΝΑΙ, ΞΕΡΩ...ΤΟ ΕΙΠΕ ΚΑΙ ΣΤΟΝ
ΑΓΓΕΛΟ ΠΟΥ ΤΟΝ ΠΑΡΕΛΑΒΕ
ΟΤΑΝ ΗΡΘΕ ΕΔΩ:
«ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ ΑΡΑ ΥΠΑΡΧΩ»...

...ΟΠΟΤΕ Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΟΝ
ΧΤΥΠΗΣΕ ΦΙΛΙΚΑ ΣΤΗΝ
ΠΛΑΤΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΙΠΕ: «ΔΕΝ
ΥΠΑΡΧΕΙΣ ΑΛΛΑ ΜΗΝ ΤΟ
ΣΚΕΠΤΕΣΑΙ»..

Η ΖΩΗ ΜΕΤΑ, Γελοιογραφία Αρκά.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

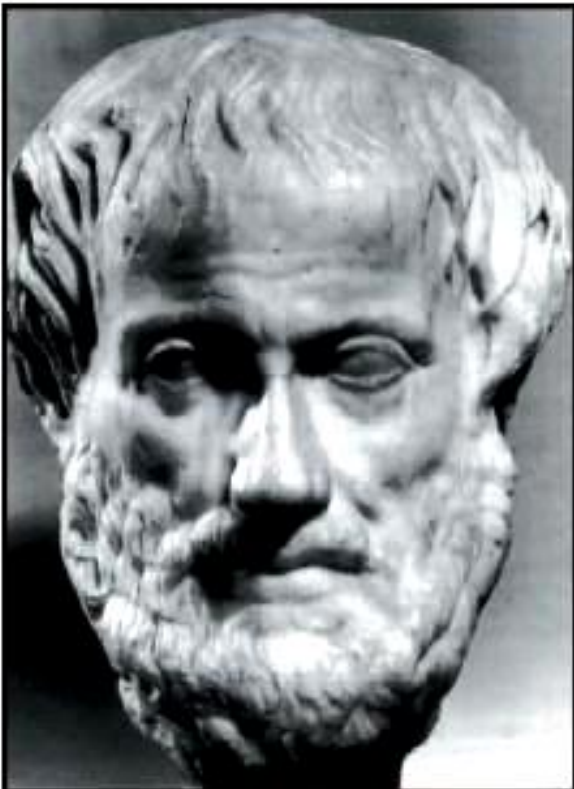
1. Ο όρος μεταφυσική και η έννοιά του

Ο κλάδος της φιλοσοφίας που καλείται μεταφυσική πήρε το όνομά του από το έργο του Αριστοτέλη *Μετά τα Φυσικά*. Το έργο αυτό αποτελείται από μικρότερα έργα, που δεν έχουν γραφεί όλα την ίδια εποχή. Αργότερα οι σχολιαστές των έργων του Αριστοτέλη έδωσαν σ' αυτή τη συλλογή τον τίτλο *Μετά τα Φυσικά*, γιατί στον κατάλογο των έργων του την τοποθέτησαν ύστερα από το βιβλίο του με τον τίτλο *Φυσικά*. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης ονομάζει τη φιλοσοφία που αναπτύσσεται σ' αυτό το έργο "*πρώτη φιλοσοφία*", αναγνωρίζοντας τον κεντρικό και ουσιώδη χαρακτήρα της.

Τζιόρτζιο ντε Κίρικο, Ο
μεγάλος μεταφυσικός,
1917, Ιδιωτική συλλογή.

Ο όρος “μεταφυσική” υπονοεί ότι ο κλάδος αυτός της φιλοσοφίας ασχολείται με ερωτήματα -όπως αυτά που αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου-που βρίσκονται πέρα από τα όρια της φυσικής. Η “πρώτη φιλοσοφία” του Αριστοτέλη μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε τέτοια ερωτήματα, αφού ασχολείται με το ον στην καθολικότητά του, σε αντίθεση με τις επιμέρους επιστήμες που εξετάζουν όψεις ή μέρη του όντος. Είναι σχεδόν γενικά αποδεκτό ότι το κυριότερο ερώτημα της μεταφυσικής είναι το “τι είναι το ον”. Με το ερώτημα αυτό εννοούμε συνήθως “τι υπάρχει” και, ειδικότερα, ποια είναι τα βασικά είδη των όντων που υπάρχουν και μέσω ποιων γνωρισμάτων τα διακρίνουμε και τα κατηγοριοποιούμε. Έτσι η μεταφυσική φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό οντολογία.

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: κεφαλή που θεωρείται αντίγραφο (της εποχής του αυτοκράτορα Κλαύδιου) από ανδριάντα της εποχής του φιλοσόφου.

2. Μεταφυσική και γνωσιολογία

Γιατί να υπάρχει άραγε μια τέτοια ειδική έρευνα στη φιλοσοφία, όταν και άλλοι κλάδοι της ασχολούνται με συναφή ερωτήματα, όπως συμβαίνει με τη γνωσιολογία, που ασχολείται με το πώς γνωρίζουμε τι είναι τα πράγματα;

Ρενέ Μαγκρίτ,
Νοσταλγία, 1940.
Ούτε το λιοντάρι ούτε
ο άντρας με τα διπλω-
μένα φτερά έχουν
κάποιο λόγο να

βρίσκονται σε αυτή τη γέφυρα. Ενσαρκώνουν απλώς τη μελαγχολία εκείνων που γνωρίζουν ότι η πραγματική ζωή είναι πάντα "αλλού".

Όντως, τα προβλήματα της γνωσιολογίας και της μεταφυσικής είναι αλληλένδετα και η διάκρισή τους είναι συχνά δύσκολη. Μπορούμε όμως γενικά να πούμε ότι, ενώ η μεταφυσική ασχολείται με το "τι είναι το ον",

η γνωσιολογία ασχολείται με “τη γνώση μας για το ον”. Στη συζήτηση ωστόσο για το ένα ερώτημα υπεισέρχεται αναγκαστικά και το άλλο.

Πολλοί φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι η γνώση μας για μια περιοχή του επιστητού εξαρτάται άμεσα από το είδος των όντων για τα οποία μιλάμε. Υποστηρίζουν ακόμη ότι, όταν εξετάζουμε καθαρά μεταφυσικά προβλήματα, είμαστε πάντα υποχρεωμένοι να πάρουμε υπόψη μας και ερωτήματα που σχετίζονται με τη γνώση. Για παράδειγμα, όταν μας απασχολεί το κλασικό μεταφυσικό πρόβλημα της σχέσης πνεύματος και σώματος, αναγκαστικά πρέπει να απαντήσουμε και σε ερωτήσεις του τύπου: “πώς γνωρίζουμε ότι και οι άλλοι άνθρωποι έχουν πνεύμα;” (βλ. και παραπάνω κεφάλαιο 3.IV)

3. Τι σημαίνει να θέτει κανείς ερωτήματα για το “τι είναι το ον”

Προτού φτάσει κανείς στο αφηρημένο ερώτημα “τι είναι το ον;”, έχει αντιμετωπίσει (σιωπηρά) απλούστερα ερωτήματα της καθημερινής ζωής όπως: “τι σχήμα έχει το τραπέζι μπροστά μου;” ή “από πόσα κομμάτια αποτελείται μια κινητή σκάλα;” ή “πώς κατά κανόνα συμπεριφέρεται μια γάτα;”. Τα ερωτήματα αυτά, που αφορούν συγκεκριμένα όντα, δεν είναι μεταφυσικά και τις περισσότερες φορές μπορούν να απαντηθούν εύκολα μέσα από την εμπειρία μας. Όσο όμως τα ερωτήματα για το “τι είναι το ον” γίνονται πιο γενικά, τόσο η αντίληψή μας γι’ αυτά τα πράγματα γίνεται προβληματική – και η απλή εμπειρία ή η επιστήμη φαίνεται να μην μπορούν να δώσουν απάντηση.

Όλοι συμφωνούμε ότι υπάρχουν φυσικά “όντα”, όπως πέτρες, δέντρα, γάτες κτλ. Τι γίνεται όμως, αν ξεφύγουμε από το επίπεδο αυτών των απτών όντων;

Για παράδειγμα, τι είναι τα έθνη; Είναι “πράγματα”, που έχουν ύπαρξη πέρα και πάνω από τις επιθυμίες και τις πράξεις των ατόμων που τα αποτελούν; Ο άνθρωπος αποτελείται μόνο από τα μέλη και τα όργανα του σώματός του ή το γεγονός της ανθρώπινης αυτοσυνειδησίας μάς οδηγεί οπωσδήποτε στο συμπέρασμα ότι πέρα από αυτά ο άνθρωπος αποτελείται και από πνεύμα; Διαθέτουμε ελευθερία βούλησης ή οι πράξεις μας καθορίζονται αναγκαστικά από αυστηρούς φυσικούς νόμους; Πρέπει άραγε να αναζητούμε κάποια βαθύτερη, σταθερή “ουσία” στα πράγματα, πέρα από τις παροδικές τους ιδιότητες; Σε τι συνίσταται η ταυτότητα του ανθρώπου μέσα στον χρόνο; Τι ακριβώς είναι ο ίδιος ο χρόνος και ο χώρος; Τι είναι η αιτιότητα που διέπει τα φυσικά φαινόμενα; Επίσης, υπάρχει Θεός και πώς σχετίζεται με τον κόσμο; Γιατί να υπάρχουν τα όντα και όχι το τίποτα;

Όλα αυτά είναι κλασικά μεταφυσικά ερωτήματα, που απασχολούν τη φιλοσοφία -και όχι μόνο- επί αιώνες. Όλα τους έχουν μια μεγάλη γενικότητα, που υπερβαίνει τα όρια των επιμέρους επιστημών.

ΕΤΣΙ ΕΙΝΑΙ! ΚΑΝΕΙΣ
ΔΕΝ ΞΕΡΕΙ ΤΙ ΤΟΥ
ΞΗΜΕΡΩΝΕΙ!

ΝΕΚΡΟΣ; ! ΜΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ
ΔΥΝΑΤΟΝ! ΧΘΕΣ ΜΟΛΙΣ
ΜΙΛΟΥΣΑ ΜΑΖΙ ΤΟΥ!

ΣΗΜΕΡΑ ΕΙΜΑΣΤΕ,
ΑΥΡΙΟ ΔΕΝ
ΕΙΜΑΣΤΕ!

ΘΕΕ ΜΟΥ, ΕΝΑ
ΤΙΠΟΤΑ ΕΙΝΑΙ Η
ΖΩΗ!!

ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ, ΞΥΛΟ
ΑΠΕΛΕΚΗΤΟ!

ΜΑΤΑΙΟΤΗΣ
ΜΑΤΑΙΟΤΗΤΩΝ, ΤΑ ΠΑΝΤΑ
ΜΑΤΑΙΟΤΗΣ!

ΣΕΙΡΑ ΣΟΥ

Γελοιογραφία Αρκά, Χαμηλές πτήσεις, Τίμα τον πατέρα σου, εκδ. γράμματα.

4. Μεταφυσική και επιστήμη

Ωστόσο, εκτός από τη μεταφυσική, και η φυσική επιστήμη ασχολείται με γενικές ερωτήσεις και προσπαθεί να δώσει μια γενική εικόνα του κόσμου. Ανακαλύπτει νόμους και κατασκευάζει θεωρίες, για να εξηγήσει τα φαινόμενα και να μας πει τι είναι ο κόσμος. Επιπλέον, ειδικά η σύγχρονη φυσική επιστήμη έχει αποκτήσει τέτοια εξηγητική δύναμη, ώστε άλλες επιστήμες -όπως, λόγου χάριν, η βιολογία- να μπορούν να “μεταφραστούν” με όρους της φυσικής επιστήμης. Υπάρχουν μερικοί που πιστεύουν ότι η επιστήμη έχει τη δυνατότητα να απαντήσει σε όλα τα γενικά ερωτήματα. Αν είναι έτσι όμως, τι μένει για τη μεταφυσική; Κάποιοι θα απαντούσαν ότι η μεταφυσική αναζητά την “ουσιαστική φύση της πραγματικότητας”. Μια τέτοια απάντηση ωστόσο υπονοεί ότι η εμπειρική πραγματικότητα των φαινομένων είναι απατηλή και ότι πίσω της υποκρύπτεται η αλήθεια. Παρ’ όλο που ένας τέτοιος ισχυρισμός δεν είναι αυτονόητος, έχουμε να αντιτείνουμε ότι και η φυσική επιστήμη κάνει το ίδιο, ανακαλύπτει δηλαδή πίσω από τα φαινόμενα νόμους, στοιχειώδη σωματίδια, πεδία δυνάμεων κτλ.

Τελικά, τι είναι αυτό που κάνει η μεταφυσική και δεν μπορεί να το κάνει η επιστήμη; Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι η μεταφυσική προσπαθεί να συλλάβει τη βαθύτερη πνευματική διάσταση της πραγματικότητας. Μια τέτοια αντίληψη όμως είναι περισσότερο κυρίαρχη στην ανατολική παρά στη δυτική φιλοσοφία. Το ότι τα φαινόμενα είναι συχνά απατηλά δε σημαίνει αναγκαστικά ότι η πραγματικότητα είναι στην ουσία της πνευματική, όπως συμπεραίνουν κάποιοι ιδεαλιστές

φιλόσοφοι. Ακόμη όμως κι αν είναι έτσι, μυστικές εμπειρίες, τις οποίες πολλές φορές δέχονται οι υποστηρικτές αυτής της θέσης και οι οποίες δεν μπορούν να μεταδοθούν, να ελεγχθούν ή να εξηγηθούν, δεν είναι δυνατόν να αποτελούν τη βάση για απάντηση στο ερώτημα του τι είναι ο κόσμος και τα όντα.

Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι τα προβλήματα που αφορούν τα όντα και επιλύονται από την επιστήμη είναι επιστημονικά, ενώ τα προβλήματα με το ίδιο αντικείμενο που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν ικανοποιητικά από την επιστήμη είναι μεταφυσικά. Τέτοια προβλήματα που ανθίστανται στην επιστημονική έρευνα -πέρα από αυτά που ήδη αναφέραμε είναι εκείνα της διαίρεσης των όντων σε διάφορες κατηγορίες, όπως υλικά και μη υλικά όντα, πνευματικά και μη πνευματικά, εντός χρόνου και άχρονα κτλ. Πρόκειται για το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα των “ανοικτών” φιλοσοφικών ερωτημάτων, για τα οποία κάναμε λόγο στο πρώτο εισαγωγικό μας κεφάλαιο. Τέτοια ερωτήματα είναι προφανώς πολύ πιο γενικά από αυτά των φυσικών επιστημών (που ασχολούνται μόνο με τα φυσικά όντα) και των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (που ασχολούνται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ανθρώπων). Η μεταφυσική, όπως έχουν πει κάποιοι φιλόσοφοι, επιδιώκει μια συνολική θεώρηση της πραγματικότητας, “υπό το πρίσμα της αιωνιότητας”. Υπάρχουν βέβαια μερικοί που είναι πεπεισμένοι ότι μια τέτοια θεώρηση είναι ανέφικτη και ότι η προσπάθεια είναι μάταιη· τα μεταφυσικά προβλήματα, λένε, δεν είναι πραγματικά, αλλά καθαρά λεκτικά ψευδοπροβλήματα, τα οποία θα διαλυθούν, όταν συλλάβουμε σωστά τις έννοιες και όταν χρησιμοποιούμε τις λέξεις μόνο μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο. Ωστόσο, μια τέτοια άποψη κατά της

μεταφυσικής είναι η ίδια μεταφυσική, δηλαδή εκφράζει μια συνολική θεώρηση της πραγματικότητας και ο μεταφυσικός θα μπορούσε να απαντήσει ότι ασχολείται με πραγματικά προβλήματα, τα οποία όμως δεν είναι εμπειρικά. Μένει να δούμε μέχρι ποιο σημείο μπορούμε να διερευνήσουμε -αν όχι να επιλύσουμε- ορισμένα από αυτά τα προβλήματα.

Σωτήρης Σόρογκας, Πέτρες και κόκκινο πανάκι, 2000

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Υπάρχει μια επιστήμη που θεωρεί το ον ως ον και ό,τι ανήκει σ’ αυτό λόγω της φύσης του. Η επιστήμη αυτή δεν ταυτίζεται με καμιά από τις επιμέρους επιστήμες. Γιατί καμιά απ’ αυτές δεν ερευνά καθολικά το ον ως ον, αλλά

κόβοντας ένα κομμάτι αυτού ζητούν να δουν τα ενδεχόμενά του, όπως λόγου χάριν κάνουν οι μαθηματικές επιστήμες. Επειδή όμως ζητούμε τις αρχές και τις ακρότατες αιτίες, είναι φανερό ότι αυτές έχουν αναγκαστικά κάποια δική τους φύση καθαυτήν”.

(Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά, Γ, 1003a20-28)

2. “Κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί αν η πρώτη φιλοσοφία είναι καθολική ή ασχολείται μόνο με ένα είδος όντων. [...] Αν δεν υπάρχει άλλη ουσία πέρα από αυτές που βρίσκονται στη φύση, τότε η φυσική θα ήταν η πρώτη επιστήμη. Αν όμως υπάρχει κάποια ουσία αμετάβλητη, η επιστήμη της θα προηγείται και θα είναι η πρώτη φιλοσοφία. Και θα είναι και καθολική, επειδή είναι πρώτη. Και ανήκει σ’ αυτή να θεωρήσει το *ον* ως *ον*, και τι είναι αυτό το ίδιο και τις ιδιότητές του ως *όντος*”.

(Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά, Ε, 1026a23-32)

3. “Αν θέλει κάποιος να παρουσιάσει μια γνώση ως επιστήμη, θα πρέπει πρώτα να μπορέσει να ορίσει με ακρίβεια το διακριτικό εκείνο γνώρισμα που την ξεχωρίζει από κάθε άλλη επιστήμη και που είναι γι’ αυτήν ιδιότυπο. Αλλιώς τα όρια όλων των επιστημών συγχέονται, και καμιά απ’ αυτές δεν μπορεί να εξεταστεί βαθιά ως προς τη φύση της.

Αυτός ο ιδιότυπος χαρακτήρας μπορεί να έγκειται ή στο διαφορετικό αντικείμενο ή στις διαφορετικές πηγές της γνώσης. [...] Και πρώτα, όσον αφορά τις πηγές της μεταφυσικής γνώσης, η έννοιά της περιλαμβάνει το ότι αυτές οι πηγές δεν μπορούν να είναι εμπειρικές. Οι αρχές της (στις οποίες ανήκουν όχι μόνο τα αξιώματά της αλλά και οι θεμελιώδεις έννοιες) δεν πρέπει συνεπώς να αντλούνται ποτέ από την εμπειρία. Γιατί η μεταφυσική γνώση δεν πρέπει να είναι φυσική, παρά πρέπει να βρίσκεται πέρα από την εμπειρία. Δε θα χρησιμεύσει λοιπόν

ως βάση της ούτε η εξωτερική εμπειρία, που είναι η πηγή της Φυσικής, ούτε η εσωτερική, που είναι το θεμέλιο της εμπειρικής Ψυχολογίας. Η Μεταφυσική είναι γνώση a priori, γνώση που πηγάζει από τον καθαρό νου και από τον καθαρό λόγο". (Ιμ. Καντ, Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1982, σ. 34)

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ
Το 1798 στο ζενίθ της φήμης του

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σε τι διαφέρουν τα ερωτήματα που θέτει ο μεταφυσικός από τα ερωτήματα που θέτει ο επιστήμονας; Μήπως ο μεταφυσικός οικειοποιείται με τρόπο αυθαίρετο το έργο των επιστημόνων ή μήπως τελικά χάνει τον καιρό του, χωρίς να προσφέρει τίποτε;
2. Δεδομένου ότι πολλές επιστημονικές θεωρίες έχουν ως αφετηρία μυθικές ή μεταφυσικές αντιλήψεις για την πραγματικότητα (όπως π.χ. συμβαίνει με την

ατομική θεωρία, που αρχικά ήταν μια μεταφυσική θεωρία), υπάρχει τελικά τρόπος να διακρίνουμε τις επιστημονικές από τις μεταφυσικές προτάσεις;

Ρενέ Μαγκρίτ, Ο Απελευθερωτής, 1947. Οι εικόνες ενός κλειδιού, ενός πουλιού, μιας πίπας και ενός ποτηριού παραπέμπουν σε μυστηριώδη και αινιγματικά σημάδια. Όμως, η βαθύτερη σημασία τους είναι κρυμμένη στη φαντασία του θεατή.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ -ΔΥΪΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

1. Τι σημαίνει να έχει κανείς νου και συνειδητή εμπειρία;

Έχουμε συχνά την αίσθηση πως ο νους μας αποτελεί κάτι το πολύ διαφορετικό από το σώμα μας.

Όταν σκεφτόμαστε ή αισθανόμαστε κάτι, είναι εύκολο να νομίσουμε πως η σκέψη και τα συναισθήματά μας δεν εντοπίζονται σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο του σώματός μας. Αν και καταλαβαίνουμε πως αυτό που συμβαίνει σχετίζεται με τις λειτουργίες του μυαλού, του νευρικού μας συστήματος ή της καρδιάς μας, η σχέση αυτή δε μας φαίνεται αυτονόητη. Έτσι, μας δημιουργείται η εντύπωση πως η συνειδητή μας εμπειρία έχει κάτι το ιδιαίτερο, που μας κάνει να ξεχωρίζουμε από τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο. Αναρωτιόμαστε βέβαια κατά πόσο και άλλα έμβια όντα -που δε φαίνεται να είναι προικισμένα με γλωσσική ικανότητα σαν τη δική μας ούτε με τις λογικές δυνάμεις οι οποίες συνοδεύουν αυτή την ικανότητα, αλλά δείχνουν να ανταποκρίνονται στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και να νιώθουν πόνο- διαθέτουν νου ή, έστω, κάποια κατώτερη μορφή συνείδησης.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες θρησκείες, καθώς και πολλοί φιλόσοφοι, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, δέχονται την ύπαρξη της ψυχής, την οποία θεωρούν ως ένα πνευματικό στοιχείο που μπορεί να επιβιώσει αναλλοίωτο και μετά τον θάνατο του σώματος. Ορισμένες μάλιστα από αυτές τις θρησκείες, όπως ο χριστιανισμός, αποδίδουν τα χαρακτηριστικά της αφθαρσίας και της αθανασίας αποκλειστικά στην ανθρώπινη ψυχή. Είναι όμως επαρκώς αιτιολογημένες η πίστη στην ύπαρξη ενός πνεύματος που εμψυχώνει το σώμα και η εντύπωση της ιδιαιτερότητάς του, οι οποίες φαίνεται να βασίζονται στην εσωτερική μας εμπειρία; Μήπως η σύγχρονη επιστήμη επιβάλλει να αναθεωρήσουμε την παραδοσιακή αντίληψη για την ανθρώπινη ψυχή και για τη σχέση της με το σώμα; Και αν η ψυχή ή ο νους δεν υφίστανται ανεξάρτητα από κάποιο υλικό σώμα, σε τι συνίσταται η προσωπική

ταυτότητα του υποκειμένου που αισθάνεται και σκέπτεται; Τι κάνει δηλαδή έναν άνθρωπο που μεγαλώνοντας αλλάζει να είναι το ίδιο πρόσωπο;

2. Το πρόβλημα της σχέσης νου και σώματος (δυϊσμός - θεωρία αλληλεπίδρασης)

Μια πρώτη σύλληψη της νοητικής διάστασης της ζωής μας οδηγεί πραγματικά στην πεποίθηση πως ο νους εδράζεται σε μια οντότητα τελείως αλλιώςτική από το σώμα. Η οντότητα αυτή, την οποία συνήθως αποκαλούμε ψυχή ή πνεύμα, υποτίθεται πως είναι φορέας ικανοτήτων, συνειδητών και ενδεχομένως υποσυνείδητων λειτουργιών και καταστάσεων που δεν περιλαμβάνουν μόνο τη σκέψη, αλλά και τη βούληση, τις επιθυμίες, τα αισθήματα (π.χ. ζέστης, πόνου, ευχαρίστησης) και τα συναισθήματα (π.χ. χαρά, λύπη, θυμός). Η έμφαση στη συνείδηση και στη σκέψη εξηγεί και τη συχνή χρήση του όρου νους αντί για τον όρο ψυχή, για να δηλωθούν η πνευματική οντότητα και οι ιδιότητές της στο σύνολό τους.

Μεγάλοι φιλόσοφοι, από την αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους, όπως ο Πλάτων και ο Ντεκάρτ, επεξεργάστηκαν τα κυριότερα επιχειρήματα για την ύπαρξη της ανθρώπινης ψυχής και για την ανεξαρτησία της από το σώμα. Ο Ντεκάρτ μάλιστα, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στη βεβαιότητα που (πίστευε ότι) του παρείχε το επιχείρημα “σκέπτομαι, άρα υπάρχω” (κεφάλαιο 3.1.1.B1). Σύμφωνα με τη θεωρία του, που περιγράφεται ως δυϊσμός και ως θεωρία αλληλεπίδρασης, κάθε άνθρωπος απαρτίζεται από δύο οντότητες, από το πνεύμα, του οποίου η ουσία είναι η σκέψη (όλες οι νοητικές λειτουργίες), και από το υλικό σώμα, του οποίου η ουσία είναι η έκταση. Το πνεύμα αλληλεπιδρά

με το σώμα μέσω της επίφυσης (κωναρίου), ενός αδένου στο κέντρο του εγκεφάλου. Μέσω αυτού του αδένου διαβιβάζονται προς το πνεύμα τα ερεθίσματα που δέχεται το σώμα μας από το εξωτερικό περιβάλλον και, αντιστρόφως, μέσω αυτού του αδένου διαβιβάζονται προς το σώμα οι εντολές που δίνουν ο νους και η βούλησή μας, για να κινηθούν τα μέλη μας. Δυστυχώς, δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί πώς δύο τελείως διαφορετικές ουσίες, η μία υλική και η άλλη πνευματική, μπορούν να επιδράσουν η μία στην άλλη - η αναφορά στην επίφυση, που έτσι κι αλλιώς δεν έχει καμιά επιστημονική βάση, δε λύνει το πρόβλημα. Ο Ντεκάρτ έχει κατηγορηθεί ότι το μοντέλο του περιγράφει κάποιο “φάντασμα μέσα σε μια μηχανή”. Από την άλλη μεριά, μερικοί φιλόσοφοι της εποχής του φαντάστηκαν ότι κάθε στιγμή παρεμβαίνει ο Θεός και καθιστά δυνατή την αλληλεπίδραση των δύο οντοτήτων, αλλά η πλειονότητα των μεταγενέστερων στοχαστών φαινόταν πιο εύλογο να δεχτεί πως ο άνθρωπος δεν αποτελείται από δύο ουσίες, αλλά από μία και μόνο.

(Βυζαντινίζων) Πλάτων

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Αλλά τι είμαι λοιπόν; Σκεπτόμενο πράγμα. Τι είναι αυτό; Είναι ένα πράγμα που αμφιβάλλει, νοεί, βεβαιώνει, αρνείται, θέλει, δε θέλει, φαντάζεται επίσης και αισθάνεται. [...] Η φύση επίσης διδάσκει, μέσω αυτών των αισθήσεων πόνου, δίψας κτλ., ότι δεν παρίσταμαι μονάχα στο σώμα μου, όπως παρίσταται ένας πλοηγός στο πλοίο, αλλά είμαι στενότατα συνδεδεμένος και οιονεί συγχωνευμένος με αυτό, έτσι ώστε να συνθέτω ένα ενιαίο όλο μαζί του. Αλλιώς, όταν πληγώνεται το σώμα, δε θα αισθανόμουν πόνο, εγώ που δεν είμαι τίποτα άλλο από σκεπτόμενο πράγμα, αλλά θα αντιλαμβανόμουν αυτό το πλήγμα μέσω του καθαρού νου, όπως ο πλοηγός αντιλαμβάνεται μέσω της όρασης αν έχει σπάσει κάτι στο πλοίο”.

(Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας, μτφρ. Ε. Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 77, 173-174)

2. “Αυτό είναι το λάθος του Καρτέσιου: ο αβυσσαλέος διαχωρισμός ανάμεσα στο σώμα και τον νου, ανάμεσα στο ευμέγεθες, πολυδιάστατο, μηχανικής λειτουργίας, άπειρα διαιρετό υλικό σώμα, από τη μια μεριά, και την άπιαστη, αδιάστατη, ασύμμετρη και αδιαίρετη νοούσα ύλη· η πρόταση ότι ο διαλογισμός, η ηθική κρίση και τα πάθη που προέρχονται από φυσικό πόνο ή συγκινησιακή αναστάτωση μπορούν να υπάρχουν ξεχωριστά από το σώμα. Ειδικότερα: ο διαχωρισμός των πιο ευγενών λειτουργιών του νου από τη δομή και τη λειτουργία ενός βιολογικού οργανισμού”.

(Antonio Damasio, Το λάθος του Καρτέσιου, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, εκδ. (Σύναλμα, Αθήνα 2000, σ. 359)

2. “Η κυριότερη ένσταση κατά του δυϊσμού είναι ότι θέτει αξιωματικά μια επιπρόσθετη, μη φυσική ουσία, χωρίς να

εξηγεί πώς μπορεί να υποστηρίξει υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις εκεί όπου ο εγκέφαλος αδυνατεί. Ακόμα κι αν συμπεράνουμε ότι τα νοητικά συμβάντα δεν είναι απλώς φυσικά συμβάντα, δε συνάγεται ότι μπορούμε να εξηγήσουμε τη θέση τους στο σύμπαν επικαλούμενοι ένα είδος ουσίας, της οποίας η μοναδική λειτουργία είναι να τους παρέχει ένα μέσο [στο οποίο να ενυπάρχουν]. [...] Το να δεχτούμε αξιωματικά μια τέτοια ουσία δεν εξηγεί το πώς μπορεί να είναι το υποκείμενο των νοητικών καταστάσεων. Εάν υπήρχε ένα τέτοιο πράγμα, που θα στερούνταν μάζας, ενέργειας και χωρικών διαστάσεων, θα ήταν πιο εύκολο να καταλάβουμε πώς θα μπορούσε να είναι κάτι που να του μοιάζει; Η πραγματική δυσκολία είναι να αποκτήσει νόημα η απόδοση ουσιωδών υποκειμενικών καταστάσεων σε κάτι που ανήκει στην αντικειμενική τάξη πραγμάτων. Δεύτερον, δεν έχουμε κάποιον λόγο να πιστεύουμε ότι, εάν θα μπορούσαμε να βρούμε μια θέση εντός του κόσμου για τις νοητικές καταστάσεις συνδέοντάς τες με μια μη φυσική ουσία, δε θα μπορούσαμε εξίσου εύκολα να βρούμε μια θέση γι' αυτές σε κάτι που επίσης διαθέτει φυσικές ιδιότητες". (Thomas Nagel, Η θέα από το πουθενά, μτφρ. Χ. Σταματέλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000, σ. 56-57

Κ. Τσόκλης, Αυτοπροσωπογραφία, 1953, Ιδιωτική Συλλογή

ΕΡΩΤΗΣΗ

Πιστεύετε ότι με τα όσα λέει ο Ντεκάρτ (απόσπασμα 1) δείχνει να αναγνωρίζει εν μέρει το “λάθος του” ή έστω το κυριότερο πρόβλημα της θεωρίας του (απόσπασμα 2); Πώς είναι δυνατόν να υποστηρίζει κάποιος ότι η ψυχή και το σώμα είναι δύο ανεξάρτητες οντότητες, με τόσο διαφορετική φύση και αυτόνομη λειτουργία, και ταυτόχρονα να διατείνεται ότι επενεργούν πραγματικά η μία πάνω στην άλλη;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ -ΜΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Το πρόβλημα της σχέσης ψυχής ή νου και σώματος ή αλλιώς πνεύματος και ύλης λύνεται, αν υποθέσουμε ότι, σε τελευταία ανάλυση, δεν υπάρχουν δύο διαφορετικά είδη οντοτήτων και ουσιών, αλλά ένα. Τη θέση αυτή την αποκαλούμε μονισμό, σε αντίθεση με τον δυϊσμό του Πλάτωνα και του Ντεκάρτ. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη μονισμού, τον ιδεαλισμό και τον υλισμό.

1. Ιδεαλισμός

Φιλόσοφοι οι οποίοι θεωρούν ότι η ίδια η έννοια της ύλης είναι δύσκολα κατανοητή χωρίς την αναφορά σε κάποιο πνεύμα οδηγούνται στο ιδεαλιστικό συμπέρασμα πως οτιδήποτε υπάρχει είναι στην ουσία πνευματικό. Σύμφωνα με τον Μπέρκλεϋ, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, θα έπρεπε να δεχτούμε πως υπάρχουν μόνο πνεύματα και ιδέες μέσα στα πνεύματα (κεφάλαιο 3.IV.1). Και στην εποχή μας

κάποιοι υποστηρίζουν ότι για τη σύγχρονη επιστήμη της φυσικής η κλασική αντίληψη της ύλης, που υποτίθεται πως είναι ανεξάρτητη από τον άνθρωπο-παρατηρητή, έχει πια εγκαταλειφθεί, οπότε δε χρειάζεται να μας απασχολεί η σχέση μεταξύ του νου και των υλικών σωμάτων, εφόσον η βαθύτερη υφή των τελευταίων είναι πνευματική. Έτσι, το πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο Ντεκάρτ δεν υφίσταται. Ωστόσο, και για τους περισσότερους επιστήμονες και για τον κοινό νου, είναι πολύ δύσκολο να υιοθετηθεί η άποψη ότι ο κόσμος είναι φτιαγμένος από πνεύμα στο οποίο ενυπάρχει η συνείδηση, με διαφορετικές μορφές και σε διαφορετικούς βαθμούς.

Μπέρκλεϋ

2. Υλισμός (διάφορες παραλλαγές)

Περισσότερο διαδεδομένη στη εποχή μας είναι η υλιστική άποψη, σύμφωνα με την οποία οτιδήποτε υπάρχει είναι υλικό, δηλαδή δε διαθέτει στην αρχική μορφή και στη βαθύτερη υφή του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συνειδητής εμπειρίας, αυτά με τα

οποία ξεκινήσαμε τον μεταφυσικό προβληματισμό μας. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της αντίληψης κατά την αρχαιότητα ήταν οι ατομικοί και οι επικούρειοι φιλόσοφοι, ενώ στα νεότερα χρόνια ορισμένοι φιλόσοφοι της εποχής του γαλλικού Διαφωτισμού, όπως ο Λα Μετρί και ο Ντ' Ολμπάχ. Κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και μετά την προοδευτική αποδυνάμωση της θρησκευτικής πίστης οι διάφορες υλιστικές θεωρίες φαίνεται να κυριαρχούν στη φιλοσοφική σκέψη. Έτσι, εκ πρώτης όψεως, το πρόβλημα της αλληλεπίδρασης νου και σώματος επιλύεται -ή μάλλον αποφεύγεται, όπως και στην περίπτωση του ιδεαλισμού- εφόσον ο νους είναι υλικός και με τον θάνατο του σώματος αποσυντίθεται κι αυτός. Εξακολουθεί όμως να είναι δύσκολο να εξηγηθεί πώς οι ψυχικές ή οι νοητικές ιδιότητες αναδύονται από την ύλη και εμφανίζονται σ' εμάς ως κάτι το άυλο, που θα μπορούσε να υπάρξει από μόνο του. Η ίδια η δυνατότητα του να είναι ένα ον υποκείμενο εμπειρίας μέσα στον φυσικό κόσμο προκαλεί φιλοσοφικά ερωτήματα, η απάντηση των οποίων δεν είναι διόλου προφανής.

Η πιο ακραία μορφή υλισμού, που συχνά ονομάζεται φυσικαλισμός ή θεωρία ταυτότητας, υποστηρίζει ότι κάθε νοητικό συμβάν ταυτίζεται απόλυτα με ένα φυσικό συμβάν, το οποίο οι φυσικές επιστήμες - και ειδικότερα η νευροφυσιολογία- μπορούν να εντοπίσουν στον εγκέφαλό μας. Για παράδειγμα, όταν σκέφτομαι πως “η Αθήνα είναι η πρωτεύουσα της Ελλάδας”, όταν νιώθω πόνο, αγάπη ή θυμό, ή όταν φοβάμαι, γιατί πιστεύω ότι κάτι με απειλεί, δε συμβαίνει τίποτα περισσότερο από τον ερεθισμό κάποιων “νευρώνων” του εγκεφάλου μου. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι οι ίδιες οι έννοιες που χρησιμοποιούμε όσον αφορά το πνεύμα θα

εξαλειφθούν σιγά σιγά ως υποκειμενικές και χωρίς κανένα πραγματικό περιεχόμενο. Αντί να λέμε, λόγου χάριν, σκέφτομαι κάτι ή πονάω σε κάποιο σημείο, θα μπορούμε να χρησιμοποιούμε εκφράσεις όπως: “οι νευρώνες μου α, β ή γ βρίσκονται στην κατάσταση π, ρ ή σ”.

Μια εναλλακτική, αλλά εξίσου απλουστευτική, υλιστική θεωρία, η οποία πριν από λίγες δεκαετίες κυριαρχούσε και στον χώρο της ψυχολογίας, υποστηρίζει πως, όταν ισχυριζόμαστε ότι έχουμε ψυχή, νου ή πνεύμα ή ότι έχουμε κάποια νοητική εμπειρία, ότι πιστεύουμε κάτι ή θέλουμε κάτι, δεν εννοούμε τίποτα άλλο από το ότι τείνουμε να πράξουμε κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο. Επειδή η θεωρία αυτή ανάγει το πνευματικό στοιχείο στην εξωτερική συμπεριφορά ή, καλύτερα, στην τάση μας προς μια συμπεριφορική αντίδραση, ονομάζεται συμπεριφορισμός (ή μπιχεβιορισμός).

Υπάρχουν οπωσδήποτε και άλλα είδη πιο “εκλεπτυσμένου” υλισμού, των οποίων οι βασικές θέσεις ίσως μας φαίνονται πιο πειστικές, εφόσον αναγνωρίζουν πως το ψυχικό, πνευματικό ή νοητικό στοιχείο δεν μπορεί να αναχθεί σε κάτι άλλο. Ωστόσο, αυτές οι υλιστικές προσεγγίσεις δυσκολεύονται να εξηγήσουν, όπως επισημάναμε και παραπάνω, το πώς η υλική βάση -τα άτομα ή η μοριακή σύσταση των κυττάρων, αλλά και οι συνδυασμοί ή οι μετασχηματισμοί τους μέσα από τη φυσική εξέλιξη και την κοινωνική συνύπαρξη των ανθρώπων μπορεί να γεννήσει αυτό που λέμε πνεύμα. Για πολλούς φαίνεται να παραμένει μυστήριο το πώς παράγεται η θεωρητική γνώση μας από τις αισθήσεις και τις λογικές διαδικασίες, το πώς αναπτύσσεται η γλώσσα, το πώς καταλήξαμε να έχουμε ικανότητες και νοητικά περιεχόμενα τόσο διαφορετικού

επιπέδου από εκείνο των ενστικτωδών αντιδράσεων των άλλων ζώων, όπως είναι, για παράδειγμα, οι προθέσεις και οι πεπιοθήσεις μας για το τι είναι σωστό και τι εσφαλμένο στη σκέψη και στην πράξη.

Άντι Γουόρχολ

Αυτοπροσωπογραφία, 1964, Νέα Υόρκη, Ίδρυμα Άντι Γουόρχολ

Ορισμένοι φιλόσοφοι με υλιστική διάθεση, ακολουθώντας τον Σπινόζα τον μεγάλο Ολλανδό φιλόσοφο του 17ου αιώνα, ισχυρίζονται ότι θα έπρεπε να υιοθετήσουμε μια θεωρία διπλής όψης (ή δύο όψεων). Η θεωρία αυτή δέχεται τελικά μόνο ένα είδος φυσικών οντοτήτων, των οποίων όμως η ουσία έχει δύο διαφορετικά, αναπόσπαστα συνδεδεμένα είδη ιδιοτήτων, τις πνευματικές και τις υλικές. Κανένα από αυτά τα δύο είδη ιδιοτήτων δεν έχει οντολογική προτεραιότητα, αλλά αποτελούν τις δύο όψεις ενός ενιαίου πράγματος, του οποίου η μία όψη αντιστοιχεί απόλυτα στην άλλη και δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της. Εκείνο πάντως που έχει σημασία εδώ είναι ότι η νοητική διάσταση του ανθρώπου δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη σωματική.

Τα τελευταία χρόνια, με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών, έχει προταθεί ένα μοντέλο της

συνείδησης που την παρομοιάζει με το λογισμικό (software) ενός υπολογιστή, ενώ το σώμα παρομοιάζεται με το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένος ο υπολογιστής (hardware). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, εκείνο που ονομάζουμε ψυχή, πνεύμα ή νου δεν είναι τίποτα περισσότερο από το σύνολο των λειτουργιών επεξεργασίας “εισερχόμενων δεδομένων” (εισροών: input) -δηλαδή των αισθητηριακών ερεθισμάτων- και “παραγωγής αντιδράσεων” (εκροών: output) του οργανισμού - δηλαδή των συμπεριφορικών εκδηλώσεων και πράξεων. Ακριβέστερα μάλιστα, θα έπρεπε να αναφερόμαστε στο σύνολο των ικανοτήτων για την επιτέλεση τέτοιων λειτουργιών - γι’ αυτόν τον λόγο και η συγκεκριμένη θεωρία για την υφή του πνευματικού στοιχείου ονομάζεται λειτουργισμός. Πρόκειται για μια υλιστική θεωρία, εφόσον το “πρόγραμμα” των συνειδησιακών λειτουργιών δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί χωρίς υλική πραγμάτωση ή ενσωμάτωση, μπορεί όμως να υπάρχουν υλικές ενσωματώσεις διαφορετικών ειδών και μορφών. Σύμφωνα με τον λειτουργισμό, συνείδηση μπορούν να “παραγάγουν- ” όχι μόνο τα ανθρώπινα κύτταρα και η οργανική ύλη, αλλά και τα ηλεκτρονικά κυκλώματα ενός ρομπότ (βλ. παρακάτω την πέμπτη ενότητα).

Ωστόσο, το πρόβλημα της υφής του νου και της προέλευσής του -και το συναφές πρόβλημα της σχέσης νου και σώματος φαίνεται να μην μπορεί να επιλυθεί ικανοποιητικά ούτε δέχεται κανείς εύκολα πως η συνείδηση δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα σύνολο υπολογιστικών λειτουργιών. Έτσι, πολλά ερωτήματα παραμένουν ανοικτά, ενώ οι περισσότερες από τις πιο δημοφιλείς υλιστικές θεωρίες δεν παρέχουν επαρκείς απαντήσεις, λόγου χάριν για την πλήρη κατανόηση της εμπειρίας άλλων ανθρώπινων νόων ή

της ενδεχόμενης συνείδησης μορφών ζωής διαφορετικών από την ανθρώπινη (ζώων, μηχανών, ίσως εξωγήινων όντων).

Ρενέ Μαγκρίτ, Ο απατηλός καθρέφτης, 1915. Ο Μαγκρίτ παίζει το δικό του παιχνίδι της αντιστροφής και αμφισβητεί τι είναι "έξω" και τι είναι "μέσα". Το υπερμέγεθες ανθρώπινο μάτι, αντί να μας επιτρέπει να δούμε τι βρίσκεται μέσα στο εσωτερικό της ανθρώπινης ψυχής, αντανακλά αυτό που βρίσκεται έξω, δηλαδή έναν ουρανό με σύννεφα.

Ορισμένοι φιλόσοφοι πιστεύουν πως αυτό συμβαίνει επειδή οι απαντήσεις που αναζητούμε ξεπερνούν τα όρια των γνωστικών και των νοητικών μας ικανοτήτων. Άλλοι υποστηρίζουν ότι θα προσεγγίσουμε την αλήθεια σε αυτά τα ζητήματα, αν πάψουμε τελείως να χρησιμοποιούμε τις έννοιες και τις αντιλήψεις περί των ξεχωριστών πνευματικών και σωματικών μας ιδιοτήτων, έννοιες και αντιλήψεις που έχουμε κληρονομήσει από τον Ντεκάρτ και από τις οποίες δεν μπορούμε πραγματικά να απαλλαγούμε στις αναλύσεις μας, ακόμη κι όταν ασπαζόμαστε υλιστικές θεωρίες. Σε κάθε περίπτωση, η αποδοχή του υλισμού έχει τον

αντίκτυπό της και στο πώς αντιλαμβανόμαστε γενικότερα τη θέση μας μέσα στον κόσμο και στο ποια θα είναι η τοποθέτησή μας απέναντι σε άλλα μεγάλα μεταφυσικά προβλήματα. Ένα τέτοιο σημαντικό πρόβλημα είναι, για παράδειγμα, το αν και κατά πόσο μπορούμε να διαθέτουμε ελευθερία βούλησης μέσα σε ένα υλικό σύμπαν που διέπεται μόνο από φυσικούς, ντετερμινιστικούς νόμους.

Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο περίπλοκα, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι άνθρωποι διαθέτουν προσωπική ταυτότητα, που αποδίδεται σε κάθε ξεχωριστό άτομο ως μοναδικό συνεχές ον, το οποίο, υπό μία έννοια, παραμένει το ίδιο, όσο κι αν αλλάζει μέσα στον χρόνο. Εδώ πρέπει να αναφερθούμε για λίγο στα κριτήρια που μπορούν να εφαρμοστούν για την αναγνώριση αυτής της ταυτότητας και από τη σκοπιά του ίδιου του υποκειμένου και από εκείνη του τρίτου προσώπου, ενός αντικειμενικού παρατηρητή, όπως επίσης πρέπει να διερευνήσουμε τη σχέση αυτών των κριτηρίων με σωματικά και πνευματικά χαρακτηριστικά. Εκτός λοιπόν από το τι είδους όντα είμαστε, πρέπει να μας ενδιαφέρει και το ποια ακριβώς άτομα είμαστε και πώς το γνωρίζουμε, ζητήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Είναι προφανές ότι τα πράγματα που αντιλαμβανόμαστε είναι οι δικές μου ιδέες και ότι μια ιδέα δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο αν βρίσκεται σε έναν νου...”
(George Berkeley, Τρεις διάλογοι μεταξύ Ύλα και Φιλόνου, μτφρ. Σ. Δημόπουλος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 79)

2. “Αυτό που συνέβη είναι το εξής: Οι βιολόγοι, που κάποτε αξίωναν για την ανθρώπινη νόηση μια προνομιούχο θέση μέσα στην ιεραρχία της φύσης, έχουν προσεγγίσει αμετάκλητα τις θέσεις του σκληροπυρηνικού υλισμού που χαρακτήριζε τη φυσική του 19ου αιώνα. Παράλληλα, οι φυσικοί, αντιμετωπίζοντας ακαταμάχητες πειραματικές αποδείξεις, άρχισαν να απομακρύνονται από τα αυστηρά μηχανιστικά μοντέλα του σύμπαντος, υιοθετώντας μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία η νόηση παίζει ουσιαστικό ρόλο σε όλα τα φυσικά συμβάντα. Είναι σαν αυτοί οι δύο γνωστικοί κλάδοι να κινούνται πάνω σε δύο τρένα που τρέχουν με ιλιγγιώδη ταχύτητα προς αντίθετες κατευθύνσεις, χωρίς να αντιλαμβάνεται το καθένα τι συμβαίνει στην παράπλευρη σιδηροδρομική γραμμή”.

(Harold Morowitz, “Ξαναανακαλύπτοντας τη νόηση”, στο Douglas Hofstadter και Daniel Dennett (επιμ.), Το εγώ της νόησης, μτφρ. Μ. Αντωνοπούλου, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1993, σ. 47)

Χόπερ, Δωμάτιο στο Μπρούκλιν, 1932, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών. Σ' ένα άχρονο περιβάλλον, μια γυναίκα κάθεται σε μια κουνιστή πολυθρόνα, ανώνυμη όπως και τα ίδια τα κτήρια.

3. “Το πρόβλημα που μας ενδιαφέρει σε ό,τι αφορά τους άλλους νόες δεν είναι το γνωσιολογικό πρόβλημα, πώς μπορώ να γνωρίζω ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν είναι ζόμπι. Είναι το εννοιολογικό πρόβλημα, πώς μπορώ να κατανοήσω την απόδοση νοητικών καταστάσεων σε άλλους. Και αυτό με τη σειρά του είναι το πρόβλημα του πώς μπορώ να συλλάβω τον νου μου απλώς ως ένα από τα πολλά παραδείγματα νοητικών φαινομένων που εμπεριέχονται εντός του κόσμου”. (Thomas Nagel, *Η θέα από το πουθενά*, μτφρ. Χ. Σταματέλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000, σ. 41)

4. “Ο λειτουργισμός, κληρονόμος του συμπεριφορισμού, προσπαθεί και αυτός να καλύψει θεωρητικά το νόημα των εκφράσεων του διανοητικού λεξιλογίου επικαλούμενος εντέλει εξωτερικά συμβάντα (ερεθίσματα και συμπεριφορά), αποφεύγοντας ωστόσο τις παγίδες του συμπεριφορισμού. Αντίθετα από τον συμπεριφορισμό, ο λειτουργισμός αναγνωρίζει ότι οι νοητικές καταστάσεις είναι “εσωτερικές” καταστάσεις.

Όμως τον ιδιαίτερο νοητικό χαρακτήρα τον προσδίδει στις εσωτερικές καταστάσεις όχι μια εγγενής ιδιότητά τους, αλλά το ότι έχουν ορισμένες αιτιακές σχέσεις. Πρώτα πρώτα, σχέσεις με εξωτερικά συμβάντα, όπως “εισροές” ερεθισμάτων και συμπεριφορικές “εκροές” και, δεύτερον, σχέσεις με άλλες εσωτερικές καταστάσεις. Έτσι ο λειτουργισμός δεν παραγνωρίζει την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε εσωτερικές καταστάσεις”. (Alvin Goldman,

Γνωσιοεπιστήμη: Φιλοσοφικές εφαρμογές, μτφρ. Γ. Μαραγκός, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998, σ. 95)

5. “Εκείνο που διαπιστώνουμε στην ιστορία του υλισμού είναι μια επαναλαμβανόμενη αμηχανία του ανάμεσα στην ανάγκη, από τη μια, να παρουσιάσει μία ερμηνεία της πραγματικότητας που να μην περιέχει οποιαδήποτε αναφορά σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νόησης, όπως η συνείδηση και η υποκειμενικότητα, και στην ανάγκη, από την άλλη, να συμπεριλάβει τις “διαισθήσεις” μας σχετικά με τον νου και τη νόηση. Είναι φυσικά αδύνατον να κάνει και τα δύο. [...] Υπάρχει κάτι το εξαιρετικά θλιβερό σε όλη αυτή την ιστορία, γιατί φαίνεται να είναι άχρηστη και χωρίς νόημα. Βασίζεται ολόκληρη στη λανθασμένη υπόθεση ότι η άποψη πως η πραγματικότητα είναι αποκλειστικά φυσική-υλική είναι ασυμβίβαστη με την άποψη ότι ο κόσμος μας περιέχει πράγματι και υποκειμενικές (“ποιοτικές”, “προσωπικές”, “συναισθηματικές-συγκινησιακές”, “άυλες”, “μη φυσικές”) συνειδησιακές καταστάσεις, όπως οι σκέψεις και τα αισθήματα”.

(John Searle, Ανακαλύπτοντας ξανά τον νου, μτφρ. Μ. Κορνήλιος, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1997, σ. 74)

Άντι Γουόρχολ,

Αυτοπροσωπογράφια, 1967, Νέα Υόρκη, Ίδρυμα Άντι Γουόρχολ. Πρόκειται για μια σχεδόν εξιδανικευμένη εικόνα αρκετά αντιφατική για τον Γουόρχολ, ο οποίος πάντοτε

υποστήριζε ότι αυτό ήταν έξω από τις προθέσεις του και συχνά παρουσίαζε εικόνες του εαυτού του κάθε άλλο παρά σοβαροφανείς.

6. “Δυϊσμός είναι η άποψη ότι συνιστάμεθα από ένα σώμα συν μία ψυχή και ότι η νοητική μας ζωή συντελείται μέσα στην ψυχή μας. Φυσικαλισμός είναι η άποψη ότι η νοητική μας ζωή έγκειται σε φυσικές λειτουργίες μέσα στον εγκέφαλό μας. Μια άλλη δυνατότητα είναι ότι η νοητική μας ζωή συντελείται μέσα στον εγκέφαλό μας, ωστόσο όμως όλες αυτές οι εμπειρίες, τα αισθήματα, οι σκέψεις και οι επιθυμίες δεν είναι φυσικές λειτουργίες μέσα στον εγκέφαλό μας. Αυτό θα σήμαινε ότι η γκρίζα μάζα από δισεκατομμύρια νευρικά κύτταρα μέσα στο κρανίο μας δεν είναι απλώς ένα φυσικό αντικείμενο. Έχει πλήθος φυσικές ιδιότητες -μεγάλα ποσά χημικής και ηλεκτρικής ενέργειας εκλύονται μέσα σ’ αυτή τη μάζα- αλλά έχει επιπλέον και νοητικές λειτουργίες, που συντελούνται μέσα σ’ αυτήν.[...] Η άποψη ότι ο εγκέφαλος είναι η έδρα της συνείδησης, αλλά ότι οι συνειδητές καταστάσεις του δεν είναι απλώς φυσικές καταστάσεις, καλείται θεωρία διπλής όψης. Αποκαλείται έτσι, επειδή σημαίνει πως, όταν δαγκώνουμε ένα κομμάτι σοκολάτας, αυτό προκαλεί στον εγκέφαλό μας μια κατάσταση ή λειτουργία με δύο όψεις: μία φυσική όψη που συνεπάγεται ποικίλες χημικές και ηλεκτρικές μεταβολές και μία νοητική όψη - την εμπειρία του αρώματος της σοκολάτας. Όταν συντελείται αυτή η λειτουργία, ένας επιστήμονας που θα κοίταζε μέσα στον εγκέφαλό μας θα ήταν σε θέση να παρατηρήσει τη φυσική όψη, αλλά εμείς θα ήμασταν εκείνοι που θα υφίσταντο, εκ των έσω, τη νοητική όψη: εμείς θα είχαμε την αίσθηση ότι γευόμαστε σοκολάτα. Αν αυτό ήταν αλήθεια, τότε ο

ίδιος ο εγκέφαλός μας θα είχε μία εσωτερική όψη, που δε θα μπορούσε να την προσεγγίσει ένας εξωτερικός παρατηρητής ακόμη και με την ανατομία”.

(Thomas Nagel, Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα, μτφρ. Χ. Μιχαλοπούλου-Βέικου, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1989, σ. 40, 42-46)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να συζητήσετε με ποια επιχειρήματα θα μπορούσε να υποστηριχτεί η εκ πρώτης όψεως παράδοξη θέση του ιδεαλισμού. Να αναζητήσετε με τη βοήθεια του καθηγητή σας διαφορετικές σημασίες και μορφές ιδεαλισμού στην ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας.
2. Να συζητηθούν συγκριτικά οι διάφορες υλιστικές θεωρίες για τη σχέση νου και σώματος. Ποια σας φαίνεται πειστικότερη και γιατί;
3. Γιατί θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι καμία από τις σύγχρονες υλιστικές θεωρίες δεν επιλύει ικανοποιητικά το πρόβλημα της κατανόησης των φαινομένων της συνείδησης;

Σωτήρης Σόρογκας, Η μητέρα μου, 1982.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Οι συνειδητές εμπειρίες, που μας κάνουν αφενός να σκεφτούμε ότι διαθέτουμε νου και αφετέρου να προβληματιστούμε για τη φύση του νου και τη σχέση του με το σώμα, χαρακτηρίζονται από κάποια ενότητα. Ο καθένας από μας νιώθει ως ένα ενιαίο υποκείμενο στο οποίο μπορούν να αποδοθούν αυτές οι εμπειρίες και το εκφράζει λέγοντας, για παράδειγμα: “εγώ” πονάω ή πιστεύω ή επιθυμώ κάτι. Αμέσως προκύπτουν κάποια ερωτήματα, που θα μπορούσαμε να τα αποκαλέσουμε φιλοσοφικά και ειδικότερα μεταφυσικά - εφόσον προϋποθέτουν τη διερεύνηση βασικών εννοιών τις οποίες χρησιμοποιούμε για τη βαθύτερη κατανόηση της πραγματικότητας και δεν μπορούν να απαντηθούν άμεσα από τις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες. Πώς γίνεται ένα πρόσωπο να αλλάζει από τη γέννηση έως τον θάνατό του και όμως να παραμένει το ίδιο; Σε τι συνίσταται η σταθερή ταυτότητά του; Ποιος είναι ο φορέας των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που το κάνουν να ξεχωρίζει όχι μόνο από όλα τα άλλα όντα μέσα στον κόσμο, αλλά, ειδικότερα, από τους άλλους ανθρώπους; Τι παραπάνω προσθέτει στον προσδιορισμό αυτής της ταυτότητας η σύλληψή της από το υποκείμενο που στρέφεται στον εαυτό του και λέει “εγώ”;

Μια πρώτη, εύκολη απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι πως η ταυτότητά μας καθορίζεται κυρίως από το σώμα μας. Όσο κι αν αυτό αλλάζει, όσο κι αν η όψη μας μπορεί να είναι αγνώριστη στο τέλος της ζωής μας, διατηρείται κάποια συνέχεια στα κύτταρά μας και στον γενετικό τους κώδικα, το DNA τους, από το οποίο μπορούν να ταυτοποιηθούν και οι απόγονοί μας. Θα ήταν βέβαια πιθανόν να αλλάξουν πολλά όργανα του

σώματός μας - και με την εξέλιξη των μεταμοσχεύσεων ίσως γίνουν δυνατές καταστάσεις που παλιότερα αποτελούσαν σενάρια επιστημονικής φαντασίας. Εκείνο που οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν πως δεν μπορεί να αλλάξει, χωρίς να αλλάξει ο ίδιος ο άνθρωπος, είναι ο εγκέφαλός του. Αν δηλαδή γινόταν δυνατή η μεταμόσχευση εγκεφάλου, όπως γίνεται σήμερα μεταμόσχευση καρδιάς, θα λέγαμε ότι εκείνος που δέχτηκε τον νέο εγκέφαλο δεν είναι ο ίδιος άνθρωπος με πριν, πέρα από τις ενδεχόμενες μερικές αλλοιώσεις και νευροχειρουργικές επεμβάσεις που έχει υποστεί. Αν καταστραφεί ο εγκέφαλος κάποιου νέου άντρα A και το σώμα του διατηρηθεί στη ζωή χάρη στη μεταμόσχευση του ζωντανού εγκεφάλου της ηλικιωμένης γυναίκας B, της οποίας το υπόλοιπο σώμα έχει νεκρωθεί, θα δεχτούμε μάλλον πως ο A δεν υπάρχει πια και η B συνεχίζει να ζει με το σώμα ενός άλλου.

Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι δυϊστές φιλόσοφοι, όπως ο Ντεκάρτ, νόμιζαν ότι η έδρα της ψυχής πρέπει να βρίσκεται στον εγκέφαλο. Γι' αυτούς ωστόσο τους φιλοσόφους φορέας της ταυτότητας είναι η άυλη ψυχή, η οποία επιβιώνει και μετά τον θάνατο του σώματος και του εγκεφάλου. Η πειστικότερη ίσως θεωρία την οποία θα μπορούσαν να δεχτούν και οι δυϊστές και οι μονιστές είναι αυτή που υποστηρίζει πως εκείνο που συνιστά την προσωπική ταυτότητα είναι η συνέχεια της μνήμης μέσα στον χρόνο. Έτσι, εφόσον για τους υλιστές είναι προφανές ότι οι αναμνήσεις αποθηκεύονται κατά κάποιον τρόπο στον εγκέφαλο, η καταστροφή του εγκεφάλου σημαίνει και την καταστροφή του υποκειμένου, στο οποίο οι φιλόσοφοι αυτοί προσδίδουν ενιαία ταυτότητα. Και οι σύγχρονες επιστήμες της νευροφυσιολογίας και της ψυχολογίας επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι οι σοβαρές διαταραχές

της προσωπικότητας συμβαίνουν όταν ένα υποκείμενο χάσει τη δυνατότητα να συλλαμβάνει τον εαυτό του ως ένα ενιαίο ον μέσα από τις αναμνήσεις του, οι οποίες πρέπει να είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους με μια στοιχειώδη συνέχεια επαρκούς διάρκειας. Ορισμένοι μάλιστα φιλόσοφοι, ξεκινώντας από τη μελέτη της λογοτεχνίας, παρομοιάζουν την ενότητα μιας προσωπικής ιστορίας ζωής με την ενότητα μιας λιγότερο ή περισσότερο εκτενούς μυθιστορηματικής αφήγησης.

Επομένως, αν κατορθώναμε να αποθηκεύσουμε αυτές τις κατάλληλα συνδεδεμένες αναμνήσεις μας (όπως ενδεχομένως θα μπορούσε να γίνει στα αρχεία ενός υπολογιστή), θα ήμασταν ίσως σε θέση να διασώσουμε την ίδια προσωπική ταυτότητα μεταφέροντας αυτές τις αναμνήσεις και σε έναν άλλον εγκέφαλο. Οι οπαδοί του λειτουργισμού, που εμπνέονται σε μεγάλο βαθμό από το υπολογιστικό μοντέλο του νου, φαίνεται να δέχονται αυτή τη δυνατότητα, κάτι που δε συμβαίνει με υποστηρικτές άλλων μορφών υλισμού. Το κρίσιμο όμως ερώτημα που παραμένει αναπάντητο είναι αν πρέπει να προϋπάρχει κάποιος ανεξάρτητος, ενιαίος παράγοντας, όπως αντιλαμβάνονταν την ψυχή οι δυϊστές, για να ενοποιηθούν συνειδητά και με τον σωστό τρόπο οι αναμνήσεις, να τις αναγνωρίσει δηλαδή ένα υποκείμενο ως συνεχόμενες, αλλά και ως δικές του.

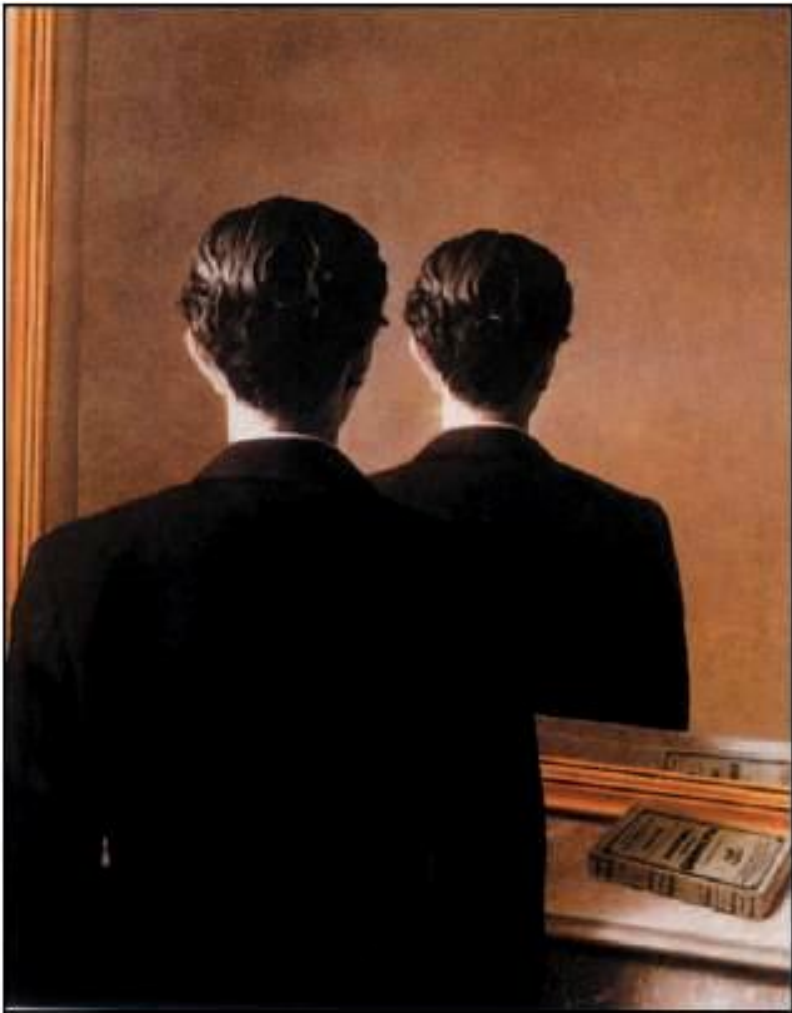
Εκείνο που δεν πρέπει να ξεχνάμε είναι ότι η προσωπική ταυτότητα δεν είναι πλήρως και εξαρχής “δεδομένη”, αλλά συγκροτείται και αναγνωρίζεται σε σημαντικό βαθμό στη βάση μιας σειράς υποκειμενικών, αλλά και αντικειμενικών κριτηρίων - που ίσως περιλαμβάνουν και εξωτερικά, σωματικά, χαρακτηριστικά. Για να αρχίσει να έχει αυτοσυνειδησία

κάποιο υποκείμενο, πρέπει να μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από τον υπόλοιπο κόσμο, γεγονός που σημαίνει ότι, πέρα από τις άυλες σκέψεις του, χρειάζεται μάλλον να συλλαμβάνει τον εαυτό του, για κάποια τουλάχιστον φάση της ζωής του, και ως ένσαρκο νου. Χωρίς τελικά την αναφορά σε κάτι που να μοιάζει με σωματική διάσταση φαίνεται πως δεν μπορούμε να εξατομικεύσουμε τα ανθρώπινα όντα, δηλαδή να τα ξεχωρίσουμε το ένα από το άλλο, και να τους αποδώσουμε σταθερή προσωπική ταυτότητα.

Ρενέ Μαγκρίτ, Γκολκόντα, 1953. "Εδώ υπάρχει ένα πλήθος διαφορετικών ανθρώπων. Όταν σκέφτεσαι ένα πλήθος ανθρώπων, δεν σκέφτεσαι ένα συγκεκριμένο άτομο. Έτσι λοιπόν, αυτοί οι άνθρωποι είναι όλοι ντυμένοι με τον ίδιο τρόπο, όσο πιο απλά γίνεται, έτσι που να παραπέμπουν στην έννοια του πλήθους. "Ο άνθρωπος με το καπέλο είναι ο κ. Μέσος όρος σε όλη την ανωνυμία του. Κι εγώ φοράω καπέλο. Δεν έχω καμιά ιδιαίτερη επιθυμία να ξεχωρίζω από το πλήθος" Ρενέ Μαγκρίτ.

Όπως και να έχει το πράγμα, η συζήτηση για το συναρπαστικό φιλοσοφικό πρόβλημα της ταυτότητας κάθε ανθρώπινου υποκειμένου συνεχίζεται· διευρύνεται μάλιστα μέσα από τις αναφορές σε διαφορετικά επίπεδα καθορισμού των λιγότερο ή περισσότερο ουσιωδών γνωρισμάτων που μας κάνουν να είμαστε αυτοί που είμαστε. Αυτά τα γνωρίσματα αφορούν το φύλο μας, την οικογένεια, τις προσωπικές μας σχέσεις και την ένταξή μας σε διάφορες κοινωνικές, εθνικές, πολιτισμικές και επαγγελματικές ομάδες.

Ρενέ Μαγκρίτ, Απαγορεύεται η αντιγραφή (Προσωπογραφία του Edward James), 1937. Οι σκηνές με καθρέφτες είναι μοτίβο που επαναλαμβάνεται συχνά στη ζωγραφική του Μαγκρίτ. Το βλέμμα του θεατή, όταν κοιτάζει στον καθρέφτη, δεν αντανακλάται.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Ο εαυτός είναι αυτό το σκεπτόμενο πράγμα που διαθέτει συνείδηση (δεν έχει σημασία από ποια ουσία είναι φτιαγμένο, πνευματική ή υλική, απλή ή σύνθετη), μπορεί να έχει την αίσθηση ή τη συναίσθηση της ηδονής και του πόνου, είναι ικανό για ευτυχία ή δυστυχία, και έτσι νοιάζεται για τον εαυτό του, όσο εκτείνεται αυτή η συνείδηση. [...] Είναι η συνείδηση η οποία συνοδεύει την ουσία, όταν ένα τμήμα χωρίζεται από ένα άλλο, που κάνει να υπάρχει το ίδιο πρόσωπο και συνιστά αυτόν τον αναπόσπαστο εαυτό. [...] Αυτό με το οποίο η συνείδηση του παρόντος σκεπτόμενου πράγματος μπορεί να ενωθεί αποτελεί το ίδιο πρόσωπο και τον ίδιο εαυτό [...] και διακρίνει τον εαυτό του από όλα τα άλλα σκεπτόμενα πράγματα σ’ αυτό και μόνο συνίσταται η προσωπική ταυτότητα, δηλαδή η ταυτότητα ενός ορθολογικού όντος: και όσο μπορεί να επεκταθεί αυτή η συνείδηση προς τα πίσω [ως μνήμη] σε οποιαδήποτε παλιά πράξη ή σκέψη, τόσο φτάνει η ταυτότητα αυτού του προσώπου· είναι ο ίδιος εαυτός τώρα όπως ήταν και τότε· και από τον ίδιο εαυτό με τον οποίο στοχάζεται κανείς τώρα το παρελθόν είχε γίνει και εκείνη η πράξη...” (John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* [Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση], Clarendon Press, Οξφόρδη 1975, κεφ. 27, §17, 9)

2. “Είμαι σώμα και ψυχή”, αυτό λέει το παιδί. Και γιατί να μη μιλούμε σαν τα παιδιά; Αλλά εκείνος που έχει ξυπνήσει, εκείνος που ξέρει, λέει: “είμαι σώμα πέρα για πέρα, και τίποτε άλλο· και η ψυχή δεν είναι παρά μια λέξη για κάτι που ανήκει στο σώμα”. [...] “Εγώ” λες και είσαι περήφανος για τη λέξη αυτή. Αλλά το μεγαλύτερο, το οποίο δε θέλεις να πιστέψεις, είναι το σώμα σου και

το μεγάλο λογικό του: αυτό δε λέει εγώ, αλλά το κάνει. [...] Πίσω από τις σκέψεις και τα αισθήματά σου, αδελφέ μου, στέκεται ένας ισχυρός αφέντης, ένας άγνωστος σοφός -ονομάζεται εαυτός. Μέσα στο σώμα σου κατοικεί αυτός, το σώμα σου είναι αυτός...” (Φρίντριχ Νίτσε, Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 33)

Νίτσε

3. “Κατά τη διατύπωση του Τζον Πέρι Μπάρλοου [...] η ηλεκτρονική μεθόριος είναι “ένας κόσμος που είναι συνάμα παντού και πουθενά, αλλά δεν είναι εκεί που ζουν τα σώματα”. [...] Ποιος δε θα ευχαριστιόταν να γίνει ένα ασώματο ον που να μπορεί να είναι οπουδήποτε στο σύμπαν και να κάνει αντίγραφα ασφαλείας του εαυτού του, για να αποφύγει τον τραυματισμό και τον θάνατο; Οι οραματιστές του διαδικτύου και πολλοί άλλοι θα ευχαριστιούνταν αν απαλλάσσονταν από τις δυσμορφίες την κατάθλιψη, την αρρώστια, τα γηρατειά και τον θάνατο. [...] Συνεπώς το ζήτημα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι το εξής: Άραγε μπορούμε να τα καταφέρουμε χωρίς το σώμα μας; Άραγε το σώμα είναι απλώς το υπόλειμμα της καταγωγής μας από το ζώο – ένας περιορισμός της ελευθερίας μας, που η ανθρώπινη φυλή είναι τώρα σε θέση να αποβάλει [...] ή μήπως το σώμα παίζει κρίσιμο ρόλο στην πνευματική και διανοητική μας ζωή, όπως ισχυρίζεται ο Νίτσε; Αν έχει δίκιο ο Νίτσε, τότε το υποτιθέμενο μεγαλύτερο

πλεονέκτημα του διαδικτύου, η απελευθέρωσή μας από τα όρια που μας επιβάλλει το σώμα μας, αποτελεί, κατά ειρωνικό τρόπο, και την αχίλλειο πτέρνα του”.

(Hubert Dreyfus, Το διαδίκτυο, μτφρ. Π. Μπουρλάκις, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 26-30)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί σε περιπτώσεις βαριάς αμνησίας ή σχιζοφρένειας φαίνεται το υποκείμενο της εμπειρίας να έχει “χάσει τον εαυτό του”;

2. “Για να καταλάβεις τον εαυτό σου, πρέπει ένας άλλος να σε καταλάβει. Για να σε καταλάβει ο άλλος, πρέπει να καταλάβεις τον άλλον” (Thomas Hora, “Tao, Zen and Existential Psychotherapy” *Psychologia* 2, 1959, σ. 237). Σχολιάστε τον αφορισμό αυτόν.

3. “Μια κουλτούρα κατ’ αρχήν καθορίζει κανόνες. Έτσι, ενώ για τη φύση οτιδήποτε συμβαίνει είναι φυσικό, η κουλτούρα αυτοκαθορίζεται και λέει τι είναι κάτι άλλο, τι δεν ανήκει σ’ αυτή, δηλαδή τι είναι λάθος ή “βάρβαρο”, αλλότριο. Το πρώτο πράγμα που κάνει μια κουλτούρα είναι να τραβήξει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο εμείς και στο οι άλλοι” (Umberto Eco, Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή, μτφρ. Α. Τσοπάνογλου, Αθήνα 1985, σ. 70) Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, η κουλτούρα αυτοκαθορίζεται με διαχωρισμούς του τύπου “εμείς - οι ‘άλλοι’”. Οι πολιτισμικοί διαχωρισμοί του τύπου εμείς/οι άλλοι διαφοροποιούν απλώς τους ανθρώπους, ή μήπως ταυτόχρονα τους μειώνουν ή τους απορρίπτουν, όπως συμβαίνει στις φυλετικές, θρησκευτικές ή εθνοτικές διακρίσεις;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ:

ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ

1. Μηχανή και νους

Πολλή συζήτηση γίνεται στην εποχή μας πάνω στο θέμα της τεχνητής νοημοσύνης. Υπάρχουν άραγε “σκεπτόμενες ή έξυπνες μηχανές”, “ηλεκτρονικοί εγκέφαλοι”, “τεχνητή νοημοσύνη” κτλ.; Έχει νόημα αυτό το ερώτημα ή το μόνο που κάνουμε είναι να αποδίδουμε -χωρίς να έχουμε το δικαίωμα- καθαρά ανθρώπινες ιδιότητες σε μηχανές; Πριν δούμε αν το ερώτημα νομιμοποιείται να απαντηθεί, θα πρέπει να καθορίσουμε τι εννοούμε με τους όρους “μηχανή” και “νόηση”.

Αν, για παράδειγμα, το ουσιαστικό χαρακτηριστικό μιας μηχανής είναι ότι έχει κατασκευαστεί από τον άνθρωπο, τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ένας κλωνοποιημένος άνθρωπος δεν είναι άνθρωπος αλλά μηχανή. Λίγοι όμως σήμερα θα υποστήριζαν κάτι τέτοιο. Είναι άραγε τόσο ουσιαστικό να αποτελείται η μηχανή από μέταλλα και πλαστικό και όχι από σάρκα και οστά; Τι είναι, από την άλλη μεριά, ο άνθρωπος; Ο Αριστοτέλης όριζε τον άνθρωπο ως “έλλογο ον”, δηλαδή ένα ον με νοημοσύνη. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν εξωγήινα όντα με νοημοσύνη. Είναι αυτά άνθρωποι; Ας υποθέσουμε επίσης ότι υπάρχουν μηχανές με νοημοσύνη. Θα πρέπει να θεωρηθούν άνθρωποι, σύμφωνα με τον ορισμό μας, ή θα πρέπει να αλλάξουμε τον ορισμό; Όλα αυτά είναι σημαντικά ερωτήματα, που ίσως θα χρειαστεί να τα αντιμετωπίσουμε κάποτε.

Τζιόρτζιο ντε Κίρικο, Ο άσωτος υιός, 1922, Μιλάνο, Δημοτικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Στο πίνακα οι δυο μορφές που ανήκουν στον κόσμο της Μεταφυσικής Ζωγραφικής συμβολίζουν: τον πατέρα που φορά πέτρινο μανδύα και το γιο-ανδρείκελο ο οποίος είναι εντελώς τεχνητός, εκτός από το χέρι που ακουμπά στον ώμο του πατέρα του.

Επειδή όλη η συζήτηση στις μέρες μας για το θέμα της τεχνητής νοημοσύνης εστιάζεται σε ένα ιδιαίτερο είδος μηχανών, στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές ή εγκεφάλους, μπορούμε να μείνουμε μόνο σ' αυτές τις μηχανές. Ας περάσουμε όμως στο θέμα της νοημοσύνης. Με τον όρο “νοημοσύνη” εννοούμε ένα σύνολο ανθρώπινων ικανοτήτων που εστιάζονται κυρίως στον ανθρώπινο εγκέφαλο. Τέτοιες ικανότητες είναι η υπολογιστική και η λογική ικανότητα, η γλωσσική

ικανότητα, η φαντασία, η κρίση κτλ. Ας υποθέσουμε ότι εμείς γνωρίζουμε ή πιστεύουμε βαθιά μέσα μας ότι έχουμε αυτές τις ικανότητες στις οποίες βασίζονται η γνώση και οι πράξεις μας. Μπορούμε όμως να γνωρίζουμε ότι τις έχουν και οι άλλοι συνάνθρωποί μας; Η απάντηση είναι ότι φαίνεται πως μπορούμε, αφού και οι άλλοι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις ίδιες λέξεις, εκφράσεις, χειρονομίες μ' εμάς και συμπεριφέρονται εν γένει με παρόμοιο μ' εμάς τρόπο σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Έστω τώρα ότι είναι δυνατόν να κατασκευαστεί μια μηχανή που θα μιλά, θα επικοινωνεί, θα αντιδρά και θα συμπεριφέρεται όπως ένας άνθρωπος. Μπορούμε να πούμε ότι μια τέτοια μηχανή έχει νοημοσύνη ή, για να το θέσουμε αλλιώς, είναι δυνατόν μια μηχανή να μιμείται άριστα όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα της νοημοσύνης μας, αλλά να μην έχει πραγματικά νοημοσύνη; Από την άλλη πλευρά, υπάρχει άλλος τρόπος να αναγνωρίσουμε αν ένα ον έχει νοημοσύνη πέρα από την οποιαδήποτε συμπεριφορά του; Αν δεν υπάρχει άλλος τρόπος, τότε μια μηχανή που έχει τη δυνατότητα να μιμείται ακριβώς τον άνθρωπο ως νοήμον ον θα πρέπει και αυτή να έχει νοημοσύνη.

2. Μπορεί η μηχανή να σκέφτεται; Μπορεί η τεχνητή νοημοσύνη να είναι ίδια με την ανθρώπινη;

Μήπως, όταν μιλάμε για νοημοσύνη, είμαστε αναγκαστικά προσκολλημένοι σε κάτι αποκλειστικά ανθρώπινο; Αν είναι έτσι, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μόνο ο άνθρωπος έχει νοημοσύνη και οτιδήποτε μοιάζει με την ανθρώπινη νοημοσύνη δεν είναι παρά απομίμησή της –όπως ο παπαγάλος

μιμείται την ανθρώπινη ομιλία αλλά δε μιλά πραγματικά. Αν αποδεχτούμε αυτόν τον ισχυρισμό, τότε δεν τίθεται θέμα συζήτησης· η νοημοσύνη είναι καθαρά ανθρώπινο φαινόμενο. Αν όμως πράγματι θέλουμε να συγκρίνουμε την ανθρώπινη νοημοσύνη με κάποιες λειτουργίες μηχανών, τότε το τι είναι νοημοσύνη θα πρέπει να εκφραστεί με όρους που δεν παραπέμπουν στον άνθρωπο αλλά σε ανεξάρτητες και -αν είναι δυνατόν- μετρήσιμες και συγκρίσιμες λειτουργίες. Για παράδειγμα, όσον αφορά την ικανότητα μαθηματικών υπολογισμών, ξέρουμε καλά ότι οι μηχανές όχι μόνο μπορούν και εκτελούν τέτοιους υπολογισμούς, αλλά το κάνουν ταχύτερα από τον άνθρωπο και χωρίς λάθη. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα έχουν κατασκευαστεί υπολογιστές και έχουν σχεδιαστεί περίπλοκα προγράμματα που είναι σε θέση να νικήσουν ακόμη και τους καλύτερους σκακιστές.

Ρενέ Μαγκρίτ, Ο μήνας του τρύγου, 1959. Όπως και στην Γκολκόντα εμφανίζονται οι ανώνυμοι και χωρίς διαφορές μεταξύ τους άνθρωποι με καπέλο. Εμποδί-

ζουν τη θέα από το παράθυρο και έτσι αποκτούν μια τρομακτική διάσταση παρά την παθητικότητά τους.

Ο μεγάλος μαθηματικός και πρωτοπόρος σε θέματα σκεπτόμενων μηχανών Άλαν Τιούρινγκ έγραψε το 1950 ένα άρθρο πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Προσπάθησε να βρει τρόπους, ώστε να καταστεί δυνατόν να συγκρίνει την ανθρώπινη νοημοσύνη με τις ικανότητες λειτουργίας μιας εξελιγμένης μηχανής. Κατέληξε ότι η μηχανή είναι σε θέση να πραγματοποιήσει όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες που αποκαλούμε νοητικές. Το μόνο σημείο στο οποίο, κατά τη γνώμη του, διαφέρουν ο άνθρωπος και οι μηχανές που αυτός κατασκευάζει είναι η **εξωαισθητηριακή αντίληψη και τα παραφυσικά φαινόμενα**, όπως η τηλεπάθεια, η πρόγνωση του μέλλοντος, η τηλεκίνηση κτλ. Ο Τιούρινγκ πιστεύει ότι τέτοια φαινόμενα -παρ' όλο που δεν μπορούμε να τα εξηγήσουμε επιστημονικά- παρατηρούνται στον άνθρωπο (ή σε κάποιους ανθρώπους), αλλά όχι στις μηχανές. Από την άλλη πλευρά όμως αυτά τα παραφυσικά φαινόμενα δεν είναι πλήρως επιβεβαιωμένα επιστημονικά και πολλοί επιστήμονες έχουν σοβαρές αμφιβολίες για την ύπαρξή τους. Αν λοιπόν δεν υπάρχουν τέτοια φαινόμενα, τότε, κατά τον Τιούρινγκ, δεν υφίσταται και διαφορά μεταξύ ανθρώπινης νόησης και νόησης της μηχανής.

Υπάρχει βέβαια η αντίρρηση ότι ο άνθρωπος έχει **ψυχή**, κάτι που φαίνεται πως δεν μπορούμε να δεχτούμε για τη μηχανή. Τι είναι όμως η ψυχή; Μπορούμε να τη δούμε ή να την εξετάσουμε επιστημονικά με κάποιον τρόπο; Αν οι υλιστές φιλόσοφοι, για τους οποίους μιλήσαμε παραπάνω, έχουν δίκιο, τότε οι νοητικές καταστάσεις δεν είναι τίποτα περισσότερο από ηλεκτροχημικές αντιδράσεις

ή, όπως υποστηρίζουν οι λειτουργιστές, από ένα σύνολο λειτουργιών που επεξεργάζονται πληροφορίες του περιβάλλοντος και επιτρέπουν στον οργανισμό μας να αντιδρά με τον κατάλληλο τρόπο. Αν είναι έτσι, τότε ο εγκέφαλός μας δεν είναι παρά μια μηχανή και επομένως είναι δυνατόν να φτιάξουμε μηχανές που να μιμούνται τις λειτουργίες του εγκεφάλου. Σήμερα πολλοί επιστήμονες της τεχνητής νοημοσύνης δουλεύουν πάνω στις ομοιότητες του ανθρώπινου νευρικού συστήματος και της μετάδοσης πληροφορίας και ανάδρασης στις μηχανές.

Ο άνθρωπος όμως έχει αυτοσυνειδησία, συνείδηση των νοητικών λειτουργιών του, στην οποία, όπως είδαμε, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η αίσθηση της προσωπικής του ταυτότητας. Είναι δυνατόν η μηχανή να έχει αυτή τη δυνατότητα αυτοσυνειδησίας; Από την άλλη πλευρά, ο άνθρωπος, αν και έχει άμεση συνείδηση των δικών του νοητικών λειτουργιών, δεν μπορεί να έχει άμεση συνείδηση των νοητικών λειτουργιών των άλλων ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά δέχεται ότι και οι άλλοι άνθρωποι έχουν νου. Γιατί λοιπόν να μη δεχτεί το ίδιο και για τις μηχανές;

Η μηχανή είναι προγραμματισμένη από τον άνθρωπο και επιτελεί μόνο εκείνες τις λειτουργίες για τις οποίες είναι προγραμματισμένη. Δεν μπορεί η ίδια να αυτοπρογραμματίζεται. Αυτό είναι αλήθεια σε μεγάλο βαθμό για τις σημερινές μηχανές. Γίνονται όμως συστηματικά πειράματα για αυτοπρογραμματιζόμενες μηχανές και έχουν ήδη ξεκινήσει να κατασκευάζονται μηχανές που “μαθαίνουν” να αυτοπρογραμματίζονται.

Ο άνθρωπος μπορεί να κρίνει και να ελέγχει τη νοημοσύνη του. Μπορεί όμως να κάνει το ίδιο και η μηχανή; Εδώ τα πράγματα είναι πιο δύσκολα για τη μηχανή και κανείς δεν μπορεί να μας εγγυηθεί ότι αύριο

θα έχουμε μηχανές που θα έχουν αυτή την ικανότητα.

Τελικά, μπορεί η μηχανή να έχει νοημοσύνη όμοια με την ανθρώπινη; Από όσα αναφέραμε φαίνεται ότι το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί στη γενικότητά του. Εξαρτάται από το πώς θα εννοήσουμε τη μηχανή, τον άνθρωπο και τον νου του. Όσον αφορά συγκεκριμένες λειτουργίες που θεωρούνταν παλιά προνόμιο του ανθρώπου, σήμερα διαπιστώνουμε ότι η μηχανή μπορεί να τις επιτελέσει και μάλιστα αποτελεσματικότερα. Υπάρχουν ωστόσο και ανθρώπινες νοητικές λειτουργίες που είναι αμφίβολο αν ποτέ η μηχανή θα μπορέσει να τις επιτελέσει ή έστω να τις μιμηθεί. Αναφερόμαστε βέβαια σε ψυχικές καταστάσεις, όπως τα αισθήματα και τα συναισθήματα, και στην ικανότητα για αισθητική απόλαυση ή για ηθική κρίση, που φαίνεται πως μια μηχανή δεν μπορεί να διαθέτει. Το ερώτημα όμως στο οποίο δεν μπορούμε ακόμη να απαντήσουμε και το οποίο συναρπάζει τους φίλους της επιστημονικής φαντασίας είναι αν ένα ρομπότ – εξοπλισμένο με τον τελειότερο κατά το δυνατόν υπολογιστή- μπορεί να μετάσχει σε μια ανθρώπινη μορφή ζωής, να κοινωνικοποιηθεί και να ενεργήσει σαν ανθρώπινο υποκείμενο.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Κάνοντας μια αναδρομή στην τελευταία δεκαετία των ερευνών στην τεχνητή νοημοσύνη, μπορούμε να πούμε πως το βασικό ζήτημα που αναδεικνύεται είναι ότι, εφόσον η νοημοσύνη είναι υποχρεωτικά ενταγμένη σε μια κατάσταση, δεν μπορεί να διαχωριστεί από το υπόλοιπο του ανθρώπινου βίου. Η πεισματική απόρριψη αυτής της φαινομενικά προφανούς άποψης δεν μπορεί ωστόσο να αποδοθεί ολοκληρωτικά στην τεχνητή νοημοσύνη. Έχει ως αφετηρία τον διαχωρισμό που εισήγαγε ο Πλάτων μεταξύ

της νόησης ή έλλογης ψυχής και του σώματος με τις δεξιότητες, τα αισθήματα και τις ορμές του. Ο Αριστοτέλης συνέχισε αυτή την άστοχη διχοτόμηση διαχωρίζοντας το θεωρητικό από το πρακτικό και ορίζοντας τον άνθρωπο ως έλλογο ζώο - λες και μπορεί κανείς να διαχωρίσει το λογικό του ανθρώπου από τις ζωώδεις ανάγκες και επιθυμίες του. Αν αναλογιστεί κανείς τη σπουδαιότητα των αισθησιοκινητικών δεξιοτήτων στην ανάπτυξη της ικανότητάς μας να αναγνωρίζουμε και να αντιμετωπίζουμε τα αντικείμενα, τον ρόλο των αναγκών και των επιθυμιών στη δόμηση όλων των κοινωνικών καταστάσεων ή, τέλος, το όλο πολιτισμικό υπόβαθρο της ανθρώπινης αυτοερμηνείας που ενέχεται στην απλή πρακτική γνώση τού πώς να διακρίνουμε και να χρησιμοποιούμε τις καρέκλες, η άποψη ότι μπορούμε απλώς να αγνοήσουμε αυτές τις πρακτικές γνώσεις κατά την τυποποίηση της νοητικής μας ικανότητας σε ένα πολύπλοκο σύστημα γεγονότων και κανόνων εμφανίζεται ανεδαφική”.

(Hubert Dreyfus, Τι δεν μπορούν ακόμη να κάνουν οι υπολογιστές; Κριτική της τεχνητής νοημοσύνης, μτφρ. Π. Καρλέτσα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 3η έκδ., Ηράκλειο 1998, σ. 163-164)

2. “Σήμερα όχι μόνο η ψυχολογία αλλά και πολλοί συγγενείς επιστημονικοί κλάδοι αντιμετωπίζουν την αγωνία της γέννησης μιας μεγάλης διανοητικής επανάστασης. Και η επιτομή του όλου δράματος είναι η Τεχνητή Νοημοσύνη, η νέα συναρπαστική προσπάθεια κατασκευής σκεπτόμενων υπολογιστών. Ο θεμελιώδης στόχος αυτής της έρευνας δεν είναι η απλή μίμηση της νοημοσύνης ή η δημιουργία μιας έξυπνης μηχανής. Τίποτα απ’ αυτά. Η τεχνητή νοημοσύνη επιδιώκει το αυθεντικό: μηχανές προικισμένες με νόηση, με την πλήρη και κυριολεκτική σημασία. Δεν πρόκειται για επιστημονική φαντασία, αλλά για πραγματική επιστήμη, βασισμένη σε μια θεωρητική αντίληψη που είναι

τόσο βαθιά όσο και τολμηρή: στο ότι δηλαδή είμαστε κατά βάση και οι ίδιοι υπολογιστές. [...] Δεν υπάρχει καμιά αντίρρηση ότι οι μηχανές μπορούν να “αισθανθούν” το περιβάλλον τους, αν το μόνο που εννοούμε με αυτό είναι η ικανότητα διάκρισης -δηλαδή η παροχή διαφορετικών συμβολικών απαντήσεων σε διαφορετικές περιπτώσεις. Τα ηλεκτρονικά μάτια, τα ψηφιακά θερμόμετρα, οι αισθητήρες επαφής κ.ά. χρησιμοποιούνται ευρύτατα ως όργανα εισόδου σε κάθε είδους συσκευές, από τα ηλεκτρονικά παιχνίδια ως τα βιομηχανικά ρομπότ. Πολύ δύσκολα ωστόσο θα πιστεύαμε ότι τα συστήματα αυτά αισθάνονται πραγματικά κάτι όταν αντιδρούν στα εισερχόμενα ερεθίσματα. Αν και το πρόβλημα είναι γενικό, η διαίσθηση αυτή είναι σαφέστερη στην περίπτωση του πόνου: πολλά εξελιγμένα συστήματα μπορούν να ανιχνεύσουν εσωτερικές βλάβες, ακόμη και να πάρουν διορθωτικά μέτρα. Αισθάνονται όμως πραγματικά πόνο; Φαίνεται απίθανο, αλλά τι ακριβώς τους λείπει; Όσο περισσότερο σκέφτομαι αυτή την ερώτηση, τόσο περισσότερο πείθομαι πως δεν ξέρω καν τι σημαίνει (αυτό δε σημαίνει ότι θεωρώ πως δεν έχει νόημα). [...] Το να μιλάμε για τη μανία και την απόλαυση ενός ρομπότ, για να μην αναφέρουμε τη σεξουαλική επιθυμία και την οργή, είναι κάτι που δεν το αποδεχόμαστε το ίδιο εύκολα με τον ηλεκτρονικό πόνο ή την ηλεκτρονική όραση [...] ίσως τα πάθη είναι κατά βάση σύνθετες οντότητες, με ένα συστατικό που έχει τις ρίζες του στη φυσιολογία των θηλαστικών, ένα άλλο στην ικανότητα για αισθήματα [...] και ένα τρίτο γνήσια γνωστικό”.(John Haugeland, Τεχνητή νοημοσύνη, μτφρ. Σ. Ζαχαρίου, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1985, σ. 11, 320-321)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

- 1. Ποιες κατά τη γνώμη σας είναι οι σημαντικότερες αντιρρήσεις που μας εμποδίζουν να θεωρήσουμε πως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα ρομπότ μπορούν να εξομοιωθούν με τους ανθρώπους;**
- 2. Να αναζητήσετε ιστορίες επιστημονικής φαντασίας στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο που τονίζουν τις ομοιότητες μεταξύ ανθρώπων και ρομπότ.**
- 3. Είναι δυνατόν να μπορούμε να μιλήσουμε για “βούληση” ή πολύ περισσότερο για “ελευθερία βούλησης” ακόμα και του πιο εξελιγμένου υπολογιστή; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.**

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Η μεταφυσική είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με μερικά από τα γενικότερα ερωτήματα για το τι υπάρχει και ειδικότερα με τα βασικά είδη των όντων και τα κριτήρια κατηγοριοποίησής τους.
- Η μεταφυσική επιδιώκει μια συνολική θεώρηση της πραγματικότητας και επιχειρεί να συλλάβει τη βαθύτερη ουσία της, πέρα από τα φυσικά φαινόμενα. Έτσι, τα προβλήματά της ξεφεύγουν από τα όρια της εμπειρικής, επιστημονικής έρευνας, ενώ ορισμένοι επικριτές της θεωρούν τα προβλήματα αυτά ψευδοπροβλήματα και την ενασχόληση μαζί τους μάταιη.
- Δύο από τα σημαντικότερα μεταφυσικά προβλήματα είναι τα εξής:
 - I. Το πρόβλημα της σχέσης νου και σώματος. Οι κυριότερες θεωρίες που αναπτύχθηκαν για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος είναι:
 - A) Ο δυϊσμός -που συνήθως συνδυάζεται με τη θεωρία αλληλεπίδρασης του Ντεκάρτ σύμφωνα με τον οποίο ο άνθρωπος απαρτίζεται από δύο τελείως διαφορετικές οντότητες, το πνεύμα και το υλικό σώμα.
 - B) Δύο βασικά είδη μονισμού, σύμφωνα με τον οποίο ο άνθρωπος αποτελείται μόνο από μία ουσία:
 - i) ο ιδεαλιστικός μονισμός, κατά τον οποίο ο άνθρωπος, όπως και όλος ο κόσμος, συνίσταται κυρίως από πνεύμα, και ii) ο υλιστικός μονισμός, που δέχεται ότι όλος ο κόσμος και ο ανθρώπινος νους συνίσταται κυρίως από ύλη σε διαφορετικές μορφές και εκφάνσεις.
 - Υπάρχουν διάφορες παραλλαγές λιγότερο ή περισσότερο ακραίου υλισμού, που περιλαμβάνουν τον

φυσικαλισμό, τον συμπεριφορισμό, τη θεωρία διπλής όψης και τον λειτουργισμό, που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια. Παρά τις σημαντικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο υλισμός, είναι η περισσότερο δημοφιλής θεωρία της εποχής μας.

II. Το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας, που αφορά τα βασικά κριτήρια διατήρησης της ταυτότητας ενός προσώπου μέσα στον χρόνο. Για τους δυϊστές, αλλά και για τους ιδεαλιστές, φορέας της ταυτότητας ενός προσώπου είναι η άυλη ψυχή του, ενώ, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη των υλιστών, φορέας αυτής της ταυτότητας που συνίσταται στη συνέχεια της μνήμης μέσα στον χρόνο είναι ο ανθρώπινος εγκέφαλος.

- Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα που συζητιούνται έντονα σήμερα -και προεκτείνουν τον παραδοσιακό μεταφυσικό προβληματισμό σε νέες κατευθύνσεις- αφορά το αν μπορούμε αν αποδώσουμε πραγματικές νοητικές ιδιότητες σε εξελιγμένες μορφές μηχανών, κυρίως σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές και ρομπότ. Γίνεται δεκτό ότι οι μηχανές αυτές διαθέτουν νοημοσύνη, αλλά είναι αμφίβολο αν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι χαρακτηρίζονται από ψυχικές καταστάσεις, όπως τα αισθήματα και τα συναισθήματα, ή ότι μπορούν να μετάσχουν πλήρως σε ανθρώπινες μορφές ζωής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΞΙΟΛΟΓΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Τι σημαίνει "πράττω ηθικά";

Φανταστείτε ότι κατέχετε μια υπεύθυνη διευθυντική θέση σε κάποια επιχείρηση και διαχειρίζεστε καθημερινά μεγάλα ποσά χρημάτων. Ένας φίλος σας, που γνωρίζει ότι θα μπορούσατε κάποια στιγμή να αφαιρέσετε και να κρύψετε ένα σημαντικό μέρος από τα κέρδη της επιχείρησης χωρίς να γίνετε αντιληπτός, σας προτείνει να το πράξετε, για να γίνετε πλούσιος. Ο πειρασμός είναι μεγάλος, αλλά σπεύδετε να αρνηθείτε λέγοντας ότι “δε θα ήταν σωστό” να κάνετε κάτι τέτοιο. Έχετε μάθει να αποδοκιμάζετε ορισμένες μορφές συμπεριφοράς, είτε αφορούν εσάς είτε άλλους. Πιστεύετε ότι δεν είναι σωστό να προσπαθείτε να αποκτήσετε πράγματα που δε σας ανήκουν, να εξαπατάτε και να λέτε ψέματα, να συμπεριφέρεστε με σκληρότητα ή να αδιαφορείτε, όταν οι συνάνθρωποί σας βρίσκονται σε μεγάλη ανάγκη και ζητούν τη βοήθειά σας. Πολλές φορές οι πεπιοθήσεις σας αυτές οφείλονται στον φόβο ότι, παραβιάζοντας κάποιον νόμο, θα τιμωρηθείτε. Συχνά όμως νιώθετε ότι πρέπει – ή δεν πρέπει – να πράξετε κάτι, όχι απλώς διότι το επιβάλλει ο νόμος, αλλά διότι είναι ηθικά σωστό (ορθό). Ίσως μάλιστα θεωρείτε ότι υπάρχουν νόμοι που είναι άδικοι και ηθικά προβληματικοί και θα θέλατε να αλλάξουν, επειδή, για παράδειγμα, επιβάλλουν υπερβολικά υψηλούς φόρους σε χαμηλά εισοδήματα ή αυστηρές ποινές για ασήμαντα παραπτώματα. Υπάρχουν δυστυχώς και πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες αντιμετωπίζετε ηθικά διλήμματα και δεν ξέρετε πώς πρέπει να ενεργήσετε, διότι συνειδητοποιείτε ότι συγκρούονται ισοδύναμες ηθικές αξίες και σχετικές

υποχρεώσεις. Παραλλάσσοντας το αρχικό μας παράδειγμα, αν ο φίλος σας, που βρίσκεται σε μεγάλη ανάγκη, αλλά δεν μπορεί να δανειστεί τα χρήματα που χρειάζεται, σας ζητήσει να του τα προμηθεύσετε εσείς κλέβοντάς τα από το ταμείο της επιχείρησης, δεν αποκλείεται να σας προβληματίσει η σύγκρουση της υποχρέωσης που αισθάνεστε να τον βοηθήσετε με το καθήκον σας να συμπεριφερθείτε ως έντιμο διευθυντικό στέλεχος, αφοσιωμένο στα συμφέροντα της επιχείρησης και των εργαζομένων της.

Όταν αντιμετωπίζουμε τέτοιες καταστάσεις, οι οποίες μας προβληματίζουν για το τι είναι ή τι δεν είναι σωστό να πράξουμε, δικαιολογούμε τις πεπιοθήσεις μας με αναφορά σε έννοιες που έχουν ηθικό περιεχόμενο (καθήκοντα και υποχρεώσεις, δικαιώματα, αξίες κτλ.). Όμως τι ακριβώς σημαίνει η φράση “ηθικά σωστό” και γιατί να μας ενδιαφέρει να πράττουμε ορθά σύμφωνα με τα κριτήρια της ηθικής; Στις ερωτήσεις αυτές θα μπορούσαμε να δώσουμε σχετικά απλές και εύκολες απαντήσεις, όπως ότι έχουμε διδαχτεί από την οικογένεια ή το σχολείο μας να ενεργούμε ηθικά ή ότι πρέπει να συμμορφωνόμαστε με τους συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς, διότι τους επιβάλλει η θρησκεία μας. Ωστόσο, τέτοιου είδους απαντήσεις δεν αγγίζουν την ουσία των προβληματισμών μας, που συνοψίζονται σε ερωτήματα όπως: με ποιο κριτήριο πρέπει τελικά να διακρίνουμε το καλό από το κακό και τι είναι εκείνο που κάνει σωστούς τους κανόνες που υιοθετούμε; Η φιλοσοφία μάς βοηθά να αναζητήσουμε μια βαθύτερη και πειστικότερη αιτιολόγηση των θέσεών μας σχετικά με αυτά τα ζητήματα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΗΘΙΚΗΣ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΞΕΡΕΙΣ ΟΤΙ ΜΕ ΤΗΝ
ΑΠΑΙΣΙΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΣΟΥ
ΕΧΕΙΣ ΚΑΤΑΝΤΗΣΕΙ ΝΑ ΣΕ
ΑΝΤΙΠΑΘΗΣΟΥΝ ΟΛΟΙ! ΠΕΣ
ΜΟΥ, ΕΙΣΑΙ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ
ΑΠ' ΑΥΤΟ;

ΠΑΡΑΤΑ ΜΕ!

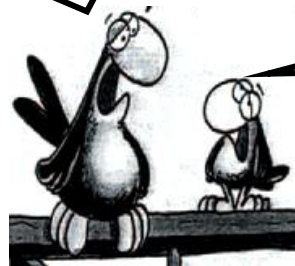
ΤΙ ΘΑ ΠΕΙ «ΠΑΡΑΤΑ ΜΕ»;.. ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ
ΑΚΟΥΣ ΠΟΥ ΣΟΥ ΜΙΛΩ; ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ
ΚΑΘΕΣΑΙ ΜΙΑ ΦΟΡΑ ΝΑ ΣΥΖΗΤΗΣΟΥΜΕ
ΗΡΕΜΑ ΣΑΝ ΠΑΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΓΙΟΣ;

ΕΝΤΑΞΕΙ!..
ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΚΑΝΕΙ
ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ;

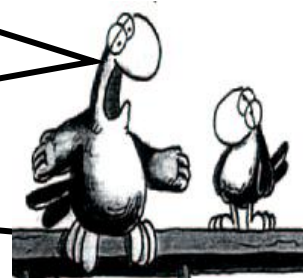

ΝΟΜΙΖΕΙΣ ΟΤΙ ΕΙΣΑΙ ΠΟΛΥ
ΕΞΥΠΝΟΣ, Ε; ΛΟΙΠΟΝ ΣΕ
ΠΛΗΡΟΦΟΡΩ ΟΤΙ ΔΕΝ ΕΙΣΑΙ!
ΔΕΝ ΤΑ ΞΕΡΕΙΣ ΟΛΑ ΣΤΗ ΖΩΗ
ΚΑΙ ΠΡΕΠΕΙ Ν'ΑΚΟΥΣ ΤΟΥΣ
ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΥΣ!..

ΓΙΑΤΙ;

ΓΙΑΤΙ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΜΑΘΕΙΣ
ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ!

ΠΡΟΣΠΑΘΩ, ΑΛΛΑ ΕΙΜΑΙ
ΑΝΕΠΙΔΕΚΤΟΣ!

Γελοιογραφία Αρκά, Χαμηλές πτήσεις, Τίμα τον πατέρα σου, εκδ. Γράμματα.

1. Πρέπει να μας απασχολούν οι συνέπειες των πράξεών μας στη ζωή τη δική μας αλλά και των άλλων ανθρώπων;

Μια πρώτη σκέψη που στηρίζει την απόφασή μας να μην οικειοποιηθούμε τα ξένα χρήματα που περνούν από τα χέρια μας είναι οι συνέπειες της πράξης μας για την πορεία της επιχείρησης και για τη ζωή των άλλων εργαζομένων. Φυσικά ο φίλος μας θα μπορούσε να επιχειρήσει να μας πείσει ότι από τη δική μας και μόνο κατάχρηση χρημάτων δε θα χρεωκοπήσει η επιχείρηση και δε θα κινδυνεύσουν οι θέσεις εργασίας των συναδέλφων μας. Εκείνο όμως που αξίζει να αναλογιστούμε δεν είναι τόσο τι θα συμβεί στη συγκεκριμένη περίπτωση όσο τι θα γινόταν, αν όλοι όσοι βρίσκονται σε θέση παρόμοια με τη δική μας υπέκυπταν στον πειρασμό να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία ενός εύκολου πλουτισμού.

Τζον Στιούαρτ Μιλ

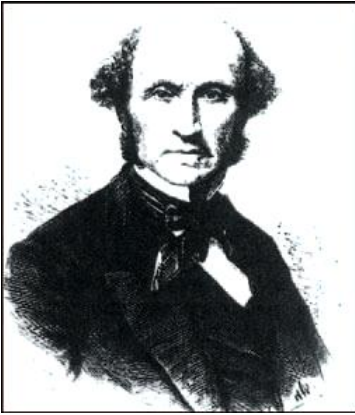
Ηθικά ορθή πράξη φαίνεται να είναι αυτή της οποίας τα αποτελέσματα είναι καλύτερα, ή έστω εξίσου καλά με εκείνα άλλων, εναλλακτικών πράξεων για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων· εσφαλμένη

είναι εκείνη της οποίας οι συνέπειες είναι χειρότερες από εκείνες άλλων πράξεων. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι ένας κανόνας, βάσει του οποίου πράττουμε, είναι ηθικά ορθός, αν η εφαρμογή του οδηγεί σε συγκριτικά καλύτερα αποτελέσματα από οποιονδήποτε άλλον, και εσφαλμένος, εάν η εφαρμογή του οδηγεί στις χειρότερες συνέπειες. Για παράδειγμα, αν υιοθετήσουμε τον κανόνα πως, κάθε φορά που το επιθυμούμε και μπορούμε να μείνουμε ατιμώρητοι, επιτρέπεται να κλέβουμε κάποια χρήματα, είναι πολύ αμφίβολο εάν τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της πράξης μας θα είναι θετικά για το κοινωνικό σύνολο.

Οι φιλόσοφοι που μας καλούν να προσέξουμε τις συνέπειες των πράξεών μας –και επομένως και των κανόνων που τις διέπουν– μιλούν συχνά για το ποσό της ωφέλειας που προκύπτει από τη συμπεριφορά μας. Η θεωρία αυτών των φιλοσόφων έχει αποκληθεί ωφελιμισμός. Σύμφωνα με τον ωφελιμισμό, ιδρυτές του οποίου θεωρούνται ο Τζέρεμι Μπένθαμ και ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (19ος αιώνας), σκοπός των πράξεών μας πρέπει να είναι η μεγαλύτερη κατά το δυνατόν ωφέλεια για τον μεγαλύτερο κατά το δυνατόν αριθμό ατόμων. Και λέγοντας “ωφέλεια” οι περισσότεροι από αυτούς τους φιλοσόφους έχουν στο μυαλό τους την ευτυχία ή έστω την ικανοποίηση αυτών που θα καρπωθούν τα αποτελέσματα των πράξεών μας. Εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι η σημασία της λέξης “ωφελιμισμός” είναι αρκετά διαφορετική από εκείνη που έχει αποκτήσει η λέξη στην καθημερινή μας ζωή, όπου η σημασία της φαίνεται να περιορίζεται στην εγωιστική επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος του καθενός και όχι της ωφέλειας του μεγαλύτερου κατά το δυνατόν αριθμού ανθρώπων.

Δυστυχώς όμως, όταν δίνουμε έμφαση στις συνέπειες ή στα αποτελέσματα των πράξεών μας, γρήγορα διαπιστώνουμε ότι αυτή η τακτική μας όχι μόνο δεν αρκεί, αλλά ίσως στηρίζει και μια προβληματική αντίληψη περί ηθικής ορθότητας. Πρώτα απ' όλα δεν είναι διόλου βέβαιο ότι μπορούμε πάντα να προβλέψουμε με ασφάλεια τα αποτελέσματα των πράξεών μας, ώστε να αναζητήσουμε σ' αυτά το κριτήριο του ηθικά σωστού. Έπειτα δεν είναι σαφές το πώς θα “μετρήσουμε” την παραγόμενη ωφέλεια για όλους τους ανθρώπους. Δε συμφωνούν όλοι για το καλό και την ευτυχία που θέλουμε να πετύχουμε, ακόμα κι αν αυτό το οποίο επιδιώκουμε είναι η ευχαρίστηση κι εκείνο το οποίο θέλουμε να αποτρέψουμε είναι ο πόνος και η δυστυχία. Το θέμα βέβαια δεν είναι μόνο ποσοτικό, είναι και ποιοτικό, αφού υπάρχουν πολλών ειδών ηδονές και λύπες, για την αξία των οποίων οι γνώμες διαφέρουν. Τέλος, ακόμα κι αν καταφέρουμε να συγκλίνουν οι απόψεις όλων για τον επιδιωκόμενο στόχο της συνολικής ωφέλειας, μπορεί – στην προσπάθειά μας να τη μεγιστοποιήσουμε – να μη δώσουμε αρκετή βαρύτητα στα μέσα που θα χρησιμοποιήσουμε ή να μη νοιαστούμε, όπως θα 'πρεπε, για τη δίκαιη κατανομή της. Κάποιοι ωφελιμιστές τονίζουν ότι σκεφτόμαστε δίκαια, αν υπολογίζουμε εξίσου το μερίδιο κάθε ατόμου στην ευτυχία, αλλά συχνά ξεχνούν ότι μεγαλύτερη σημασία δεν έχει η ικανοποίηση της πλειονότητας, αλλά ο απόλυτος σεβασμός των δικαιωμάτων και των πιο ασθενών μειονοτήτων. Παρ' όλη την προσπάθεια του ωφελιμισμού να δείξει πως η δικαιοσύνη και τα δικαιώματα των ατόμων διασφαλίζονται, αν σταθμίσουμε προσεκτικά τα αποτελέσματα από την εφαρμογή ορισμένων κανόνων, εντούτοις δίνεται η εντύπωση πως η αποτίμηση των πράξεων με

βάση τις συνέπειές τους μπορεί σε τελευταία ανάλυση να καταλήξει στην αποδοχή της επικίνδυνης αρχής “ο σκοπός αγιάζει τα μέσα”.

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ συνδύαζε εμπειρισμό στην γνωσιολογία και έναν μετριοπαθή ωφελιμισμό στην ηθική φιλοσοφία.

2. Υπάρχουν κάποιες θεμελιώδεις αρχές που μας επιτρέπουν να στηρίξουμε απόλυτους κανόνες των πράξεών μας, ανεξάρτητα από συγκεκριμένους στόχους και συνέπειες;

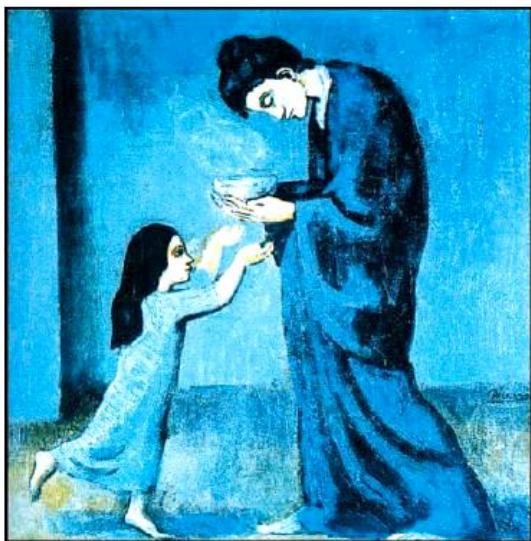
Αν θέλουμε πραγματικά να αποσυνδέσουμε την ηθική ορθότητα από τα αποτελέσματα των πράξεών μας, τότε ίσως πρέπει να αναζητήσουμε τα κριτήρια για την αξιολόγησή τους όχι στο αποτέλεσμα ή τις συνέπειές τους, αλλά στα χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε, όταν αποφασίζουμε πώς πρέπει να πράξουμε. Ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος Ιμάνουελ Καντ, του οποίου τις βασικές απόψεις για τη γνώση έχουμε ήδη περιγράψει σε προηγούμενο κεφάλαιο, προσπάθησε να συνοψίσει αυτά τα χαρακτηριστικά αναλύοντας την ίδια την έννοια της ηθικής σκέψης. Εκείνο που πρέπει βασικά να μας ενδιαφέρει είναι να έχουν οι ηθικές κρίσεις μας καθολικό χαρακτήρα, να ισχύουν δηλαδή όχι μόνο για μία συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά και για κάθε παρόμοια περίπτωση κατά την οποία ενεργεί ένα παρόμοιο

υποκείμενο. Δεν μπορώ, για παράδειγμα, να λέω ότι η πράξη του συναδέλφου μου που έχει καταχραστεί ένα μεγάλο ποσό χρημάτων είναι ηθικά επιλήψιμη, ενώ η δική μου παρόμοια πράξη σε παρόμοιες περιστάσεις είναι δικαιολογημένη.

Από αυτή την καθολικότητα των ηθικών μας κρίσεων ο Καντ συνάγει την κεντρική αρχή του ηθικού νόμου, την οποία αποκαλεί κατηγορική προσταγή, επειδή έχει κατηγορικό –δηλαδή απόλυτο και όχι υποθετικό– χαρακτήρα. Ο ηθικός νόμος πρέπει να μπορεί να ισχύει σε κάθε περίπτωση και να μη συνδέεται με συγκεκριμένους στόχους του ενός ή του άλλου υποκειμένου. Σύμφωνα με την κατηγορική προσταγή, πρέπει το υποκείμενο της πράξης να θέλει ο γνώμονας (κανόνας) της πράξης του να ισχύει ως καθολικός νόμος. Όσον αφορά το παράδειγμα που αναφέραμε στην αρχή της συζήτησής μας, αν σκεφτόμαστε ορθολογικά, δε θα θέλαμε να ισχύει ως καθολικός νόμος το να αποφασίζουν οι διευθυντές των επιχειρήσεων, όποτε το επιθυμούν και όποτε βρεθούν σε οικονομική ανάγκη, να αφαιρούν χρήματα από το ταμείο της επιχείρησης. Εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, σίγουρα οι επιχειρήσεις δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν.

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μας απασχολούν κι εδώ τα αποτελέσματα της καθολικής συμμόρφωσης σε κάποιον κανόνα. Ο Καντ όμως θα τόνιζε ότι εκείνο που έχει σημασία δεν είναι τόσο το ποια θα ήταν πράγματι η συνέπεια μιας ηθικά μη ορθής πράξης (κατάχρησης χρημάτων) του διευθυντή της επιχείρησης –το ότι δηλαδή θα προέκυπτε μεγαλύτερη κοινωνική βλάβη παρά ωφέλεια– αλλά μάλλον το ότι ένας ορθολογικός άνθρωπος δε θα μπορούσε να θελήσει κάτι τέτοιο – να ζει δηλαδή σε μια τέτοια κατάσταση κατάργησης ενός

σημαντικού κοινωνικού και οικονομικού θεσμού. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, εκείνο που κάνει την πράξη του διευθυντή επιχείρησης ηθικά εσφαλμένη είναι ότι η πράξη αυτή (κατάχρηση χρημάτων) δεν μπορεί να θεωρηθεί ορθολογική: δεν μπορεί δηλαδή κάποιος με ορθολογική κρίση να ισχυριστεί ότι θέλει να έχει τη δυνατότητα να δουλεύει σε μια επιχείρηση και να πράττει με τρόπο που υπονομεύει την ίδια της τη λειτουργία.

Πικάσο, Η σούπα, 1903, Ιδιωτική Συλλογή, Τορόντο. Ο πίνακας εγκωμιάζει τα χαρίσματα της ευσπλαχνίας και της προσφοράς

Για τον Καντ ο ηθικός νόμος εξασφαλίζει όχι μόνο

την ικανότητά μας να συμβιώνουμε αρμονικά ως λογικά όντα, αλλά και την ελευθερία μας. Και η ελευθερία δε συνεπάγεται την αναρχία ή την ασυδοσία στις επιλογές μας, αλλά την αυτοδέσμευση που επιβάλλει η ορθολογική και αυτόνομη βούλησή μας και η οποία αναγνωρίζει σε όλα τα δρώντα πρόσωπα τα ίδια δικαιώματα μ' εμάς. Σε μια δεύτερη μάλιστα διατύπωση της κατηγορικής προσταγής ο Καντ προσδιορίζει καλύτερα το αίτημα του ισότιμου σεβασμού όλων των ανθρώπων. Σύμφωνα με αυτή τη δεύτερη διατύπωση, πρέπει κάθε υποκείμενο να πράττει έτσι, ώστε να μεταχειρίζεται πάντοτε όλους τους άλλους ανθρώπους –όπως και τον εαυτό του ως σκοπούς και όχι μόνο ως μέσα των πράξεών του. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από τους οποιουσδήποτε επιμέρους στόχους μας, για την

επίτευξη των οποίων μας είναι χρήσιμοι οι συνάνθρωποί μας, πρέπει πάντοτε να σεβόμαστε απόλυτα την ελευθερία και την αξιοπρέπειά τους και να αντιμετωπίζουμε τα δικαιώματά τους ως ισότιμα με τα δικά μας. Αντίθετα, μεταχειριζόμαστε τους άλλους ως “μέσα” μόνο και όχι ως “σκοπούς” των πράξεών μας (ή “αυτοσκοπούς”), όταν, για παράδειγμα, τους εκμεταλλευόμαστε ή τους εξαπατούμε, δηλαδή τους συμπεριφερόμαστε σαν κατώτερους από μας. Ο Καντ μάλιστα πιστεύει ότι μπορεί να χρησιμοποιούμε και τον ίδιο τον εαυτό μας ως “μέσο” και όχι ως “σκοπό”, όταν δεν αναγνωρίζουμε την αξία του και σε δύσκολες περιστάσεις της ζωής μας καταφεύγουμε στην αυτοκτονία.

Αυτή η αντίληψη του ηθικού νόμου, με τον οποίο η συμμόρφωση είναι αναγκαία για να πράττουμε σωστά, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και μας επιτρέπει να αποφύγουμε τα προβλήματα του ωφελιμισμού. Ωστόσο, η κατηγορική προσταγή δεν είναι και αυτή απαλλαγμένη από δυσκολίες, τόσο στη σύλληψή της όσο και στην εφαρμογή της. Οι δυσκολίες που ανακύπτουν δεν αφορούν τόσο τα αρνητικά μας καθήκοντα –δηλαδή το τι δεν πρέπει να πράττουμε όσο τις θετικές μας υποχρεώσεις απέναντι στους άλλους. Για παράδειγμα, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι κάποιος θα συμφωνούσε οπωσδήποτε πως είναι ηθικά επιβεβλημένο να βοηθάει τους συνανθρώπους του, επειδή δεν είναι ορθολογικό να θέλει να ζει σε μια κοινωνία όπου δεν ισχύει ο κανόνας της αλληλοβοήθειας. Ο άνθρωπος αυτός θα μπορούσε με λογική συνέπεια να υποστηρίξει ότι δεν τον νοιάζει κάτι τέτοιο, όσο δυσάρεστο και να φαίνεται.

Γενικότερα, η κατηγορική προσταγή φαίνεται υπερβολικά αυστηρή, άκαμπτη και απόλυτη, ιδιαίτερα στην πρώτη της διατύπωση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Καντ

σπεύδει να καταδικάσει την ψευδολογία σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν χρειάζεται να πούμε κάποιο ψέμα για να σώσουμε έναν αθώο, και δεν εμπιστεύεται ακόμη και τα θετικά ανθρώπινα συναισθήματα (όπως η αγάπη) ως ηθικά κίνητρα, εφόσον πιστεύει ότι μόνο ο ορθός λόγος παρέχει το κριτήριο της ηθικής ορθότητας. Η αγάπη, σύμφωνα με τον Καντ, όταν δεν ελέγχεται από τον ηθικό νόμο, μπορεί να μας οδηγήσει σε μεροληπτική στάση απέναντι σε κάποια άτομα και σε αδικία απέναντι σε άλλα.

3. Ποια μπορεί να είναι η σημασία του χαρακτήρα για την επίτευξη της ορθότητας της πράξης; Ποιος ο ρόλος των ηθικών αρετών;

Όταν θεωρούμε ότι το κριτήριο των ηθικά σωστών πράξεων και κανόνων είναι το ποσό της παραγόμενης ευτυχίας ή η συμμόρφωση με τον ηθικό νόμο –ο οποίος υποτίθεται πως στηρίζεται στην καθαρή λογική μας– παρουσιάζονται δυσκολίες που έκαναν πολλούς φιλοσόφους να προτείνουν μια άλλη, ευρύτερη θεώρηση. Σύμφωνα με αυτή, θα έπρεπε να πάψουμε να προσπαθούμε να συλλάβουμε κάποια αφηρημένη αρχή η οποία θα μας υπαγορεύει πώς οφείλουμε να ενεργούμε σε κάθε περίπτωση, αλλά μάλλον θα έπρεπε να εξετάσουμε τι είδους χαρακτήρα χρειάζεται να έχουμε, για να πράττουμε ορθά. Επομένως, για να καταλάβουμε πότε συμπεριφερόμαστε ηθικά, οφείλουμε να απαντήσουμε σε γενικότερα ερωτήματα όπως: “πώς θα έπρεπε να ζω;” ή “τι άνθρωπος θα έπρεπε να είμαι;” – και όχι: “ποιες είναι οι εντολές του ηθικού νόμου;” ή “ποια βασική αρχή θα με βοηθήσει να επιλέξω συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς;”.

Αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε αυτά τα γενικότερα ερωτήματα, θα διαπιστώσουμε ότι είναι ανάγκη να διαμορφώσουμε τον χαρακτήρα μας έτσι, ώστε να αποκτήσουμε την ικανότητα να ανταποκρινόμαστε σε ηθικά δύσκολες περιστάσεις με τον σωστό τρόπο. Πράγματι, ο χαρακτήρας του ανθρώπου με μια τέτοια ικανότητα διαθέτει κάποιες συγκεκριμένες, σταθερές ιδιότητες, που τον βοηθούν όχι μόνο να αποφασίζει, αλλά και να πράττει όπως πρέπει, όταν χρειάζεται. Έτσι, ηθικός είναι εκείνος που μπορεί κάθε φορά να κρίνει τι του επιτάσσει η έννοια του δικαίου, της εντιμότητας ή της γενναιοδωρίας, και να αντιμετωπίζει με ορθό τρόπο διλήμματα στα οποία συγκρούονται εκ πρώτης όψεως ισοδύναμες αξίες. Οι εξαίρετες ιδιότητες του χαρακτήρα του είναι αυτό που αποκαλούμε ηθικές αρετές.

Η έννοια της αρετής κατέχει κεντρική θέση σε μια μακρά φιλοσοφική παράδοση που ανάγεται στην αρχαιοελληνική σκέψη. Κατά τον Αριστοτέλη, η ηθική αρετή, η οποία αξιοποιεί φυσικές μας προδιαθέσεις και καλλιεργείται με την κατάλληλη εκπαίδευση, μας επιτρέπει σε κάθε περίπτωση να πετύχουμε τη σωστή μεσότητα, τον μέσο όρο ανάμεσα σε υπερβολές και ελλείψεις. Την ενσαρκώνει εκείνος που έχει αναπτύξει επιπλέον την απαραίτητη διανοητική αρετή της φρόνησης, την ικανότητα να αναγνωρίζει το καλό για τον ίδιο και τους συνανθρώπους του και να σταθμίζει το πώς θα πράξει ελέγχοντας τα συναισθήματά του. Για παράδειγμα, όταν κάποιος διαθέτει θάρρος, αποφεύγει και τη δειλία –την υστέρηση απέναντι σ' αυτό που απαιτείται– αλλά και τη ριψοκινδύνευση, δηλαδή την υπερβολή της παράτολμης στάσης απέναντι στον κίνδυνο· όταν κάποιος είναι γενναιοδωρος, δεν είναι ούτε τσιγκούνης ούτε σπάταλος· εφόσον διακρίνεται

από σωφροσύνη στις απολαύσεις, δεν είναι ούτε αναίσθητος, όσον αφορά την επιδίωξη των ηδονών, αλλά ούτε και ακόλαστος· εάν χαρακτηρίζεται από επαρκή αυτοεκτίμηση, δεν αυτοπροβάλλεται, για να ξεχωρίσει από τους άλλους, αλλά και δεν υποτιμά τον εαυτό του κ.ο.κ.

**Ρέμπραντ, Ο Αριστοτέλης
“συνομιλεί” με τον Όμηρο, 1653,
Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας
Υόρκης.**

Η έμφαση στον χαρακτήρα του δρώντος προσώπου και η προτεραιότητα που αποδίδεται σε συγκεκριμένες αρετές –σε αντίθεση με την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της ωφέλειας του συνόλου ή με την υποταγή στις εντολές του αφηρημένου ηθικού νόμου– υποδεικνύουν ίσως ένα λειτουργικότερο κριτήριο ηθικής ορθότητας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι αυτό το κριτήριο είναι περισσότερο απτό και προφανές στον βαθμό που ενσαρκώνεται από το παράδειγμα του ίδιου του ενάρετου ανθρώπου, όπως αυτός περιγράφεται από τους φιλοσόφους που τονίζουν τη σημασία των αρετών. Το πρόβλημα είναι ότι στις μέρες μας είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ιδεώδες των αρχαιοελληνικών αρετών, που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρότυπο του “καλού καγαθού” πολίτη της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της Αθήνας της κλασικής εποχής. Έτσι, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι οι αρετές για τις οποίες μιλούν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης μπορούν να καλλιεργηθούν στις

σύγχρονες πολιτείες, στις οποίες είναι τελείως διαφορετικές οι συνθήκες ζωής και φαίνεται να έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό το συλλογικό, κοινωνικό ήθος που ενέπνεε τους αρχαίους προγόνους μας.

Για τον Αριστοτέλη οι αρετές αποτελούν συστατικά ενός βίου που επιτυγχάνει την ευδαιμονία. Και λέγοντας “ευδαιμονία” ο συγγραφέας των Ηθικών Νικομαχείων εννοούσε την πλήρη άνθηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ολόπλευρη ενεργοποίηση των κυριότερων ανθρώπινων δυνατοτήτων – όχι απλώς αυτό που σήμερα αποκαλούμε ευτυχία, δηλαδή κάποια, λιγότερο ή περισσότερο, παροδική και υποκειμενική ψυχική κατάσταση ευφορίας. Είναι όμως αμφίβολο αν μια τέτοια πλούσια και ισχυρή αντίληψη του αρχαιοελληνικού αγαθού βίου είναι συμβατή με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου του 21ου αιώνα – αν βέβαια είναι επαρκώς κατανοητή από αυτόν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το ηθικό μοντέλο του συνετού και ενάρετου ανθρώπου μπορεί να μας φαίνεται κάπως αριστοκρατικό και περιοριστικό, αφού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα πάντα με την αρχική αριστοτελική θεώρηση, το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί απόλυτα από τις γυναίκες και από εκείνους που από τη φύση τους ήταν προορισμένοι για δούλοι.

Το συμπέρασμα στο οποίο είναι εύλογο να καταλήξουμε στο σημείο αυτό είναι πως οι αρετές από μόνες τους ίσως δεν επαρκούν για την πλήρη διασάφηση της έννοιας της ηθικότητας – πρέπει όμως να θεωρηθούν συμπληρωματικές προς τις γενικές ηθικές αρχές. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αρετές χωρίς αρχές είναι τυφλές, ενώ οι αρχές χωρίς αρετές είναι αδρανείς.

ΚΕΙΜΕΝΑ

“Η διδασκαλία που αποδέχεται ως θεμέλιο της ηθικής την ωφέλεια ή την αρχή της μέγιστης ευτυχίας πρεσβεύει ότι οι πράξεις είναι ορθές στον βαθμό που μεγιστοποιούν την ευτυχία [για τον μεγαλύτερο κατά το δυνατόν αριθμό ανθρώπων] και εσφαλμένες στον βαθμό που τείνουν να προκαλούν ό,τι αντίκειται σε αυτήν. Ως ευτυχία εννοούνται η ηδονή και η απουσία του πόνου· ως δυστυχία, ο πόνος και η στέρηση της ηδονής. [...] Η παραδοχή του γεγονότος ότι κάποια είδη ηδονής είναι περισσότερο επιθυμητά και αξιόλογα από άλλα είναι απόλυτα σύμφωνη με την αρχή της ωφέλειας. [...] Εάν μου τεθεί το ερώτημα τι εννοώ με τις ποιοτικές διαφορές των ηδονών ή τι καθιστά μια ηδονή πιο αξιόλογη από μια άλλη, εκτός από το μεγαλύτερο μέγεθός της, μία μόνο απάντηση μπορώ να δώσω. Εάν μεταξύ δύο ηδονών υπάρχει μία την οποία σταθερά προτιμούν όλοι ή σχεδόν όλοι όσοι είχαν εμπειρία και των δύο, ανεξάρτητα από οποιοδήποτε αίσθημα υποχρέωσης προτίμησής της, αυτή είναι η πλέον επιθυμητή ηδονή. [...] Είναι προτιμότερο να είναι κανείς ένας ανικανοποίητος άνθρωπος παρά ένα ικανοποιημένο γουρούνι· ένας ανικανοποίητος Σωκράτης παρά ένας ικανοποιημένος ηλίθιος. Και εάν ένας ηλίθιος ή το γουρούνι έχουν διαφορετική γνώμη, είναι επειδή βλέπουν μόνο τη μία όψη του ζητήματος, τη δική τους. Η άλλη, όμως, πλευρά σε αυτή τη σύγκριση αντιλαμβάνεται και τις δύο όψεις του”.

(John Stuart Mill, Ωφελιμισμός, μτφρ. Φ. Παιονίδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 80-85)

2. “Επειδή η ηδονή είναι το πρωταρχικό και έμφυτο αγαθό, δεν προτιμούμε οποιαδήποτε ηδονή: ορισμένες φορές αντιπαρερχόμαστε πολλές ηδονές, όταν μας προξενούν μεγαλύτερες δυσκολίες. Ανάλογα, θεωρούμε πολλούς

πόνους προτιμότερους από μερικές ηδονές, όταν μακροχρόνια βάσανα τα ακολουθεί εντονότερη ηδονή. [...] Όταν λέμε ότι η ηδονή είναι ο σκοπός της ζωής, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων και τις αισθησιακές ηδονές, όπως νομίζουν κάποιοι που αγνοούν, διαφωνούν ή παρερμηνεύουν τις απόψεις μας· εννοούμε την απουσία σωματικού πόνου και ψυχικής ταραχής. Γιατί την ευχάριστη ζωή δεν την κάνουν ούτε οι συνεχείς οινοποσίες και οι διασκεδάσεις, ούτε η απόλαυση αγοριών και γυναικών ή ψαριών και όσων άλλων προσφέρει ένα πολυτελές τραπέζι, αλλά ο νηφάλιος στοχασμός, ο οποίος αναζητά τις αιτίες κάθε προτίμησης και κάθε αποστροφής και απομακρύνει τις δοξασίες που προκαλούν μεγάλη σύγχυση στην ψυχή” (Επίκουρος, Επιστολή προς Μενοικέα, μτφρ. Γ. Ζωγραφίδα)

3. “Από όλα όσα μπορούν να νοηθούν μέσα στον κόσμο ή και έξω απ’ αυτόν δεν υπάρχει τίποτε άλλο που να μπορεί να θεωρηθεί ως καλό χωρίς περιορισμό εκτός από μια καλή θέληση. Ο νους, η οξυδέρκεια, η κριτική ικανότητα, και όπως αλλιώς λέγονται τα ταλέντα του πνεύματος, ή το θάρρος, η αποφασιστικότητα, η επιμονή στην απόφαση, ως ιδιότητες της ιδιοσυγκρασίας, είναι αναμφίβολα από πολλές απόψεις καλές και επιθυμητές· μπορούν όμως να γίνουν κι εξαιρετικά κακές και βλαβερές, εάν δεν είναι καλή η θέληση που πρόκειται να τις χρησιμοποιήσει. [...] Θα εξεταστεί η έννοια του καθήκοντος που εμπεριέχει την έννοια της καλής θέλησης. [...] Η ηθική αξία μιας πράξης που γίνεται από καθήκον δεν έγκειται στον σκοπό ο οποίος επιδιώκεται με αυτή την πράξη, αλλά στον γνώμονα σύμφωνα με τον οποίο αυτή η πράξη αποφασίζεται. Η ηθική αξία δεν μπορεί να υπάρχει αλλού παρά μόνο στο αξίωμα που καθορίζει τη θέληση, άσχετα από τους σκοπούς, οι οποίοι μπορεί να πραγματοποιηθούν με μια τέτοια πράξη. [...] Το καθήκον είναι η αναγκαιότητα μιας πράξης που προκύπτει από

σεβασμό για τον ηθικό νόμο. [...] Αυτονομία της θέλησης είναι η ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της. [...] Η πρόταση “η θέληση είναι σε όλες τις πράξεις νόμος στον εαυτό της” αναδιατυπώνει απλώς το αξίωμα: δεν πρέπει να πράττουμε σύμφωνα με κανέναν άλλο γνώμονα από εκείνον που μπορεί να εκληφθεί ως καθολικός νόμος. Αλλά αυτή ακριβώς είναι η διατύπωση της καθολικής προστακτικής και το αξίωμα της ηθικότητας· άρα μια ελεύθερη θέληση και μια θέληση κάτω από ηθικούς νόμους είναι ένα και το αυτό...

(Ι. Καντ, Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 33, 42- 43, 97, 106-107)

4. “Η [ηθική] αρετή λοιπόν είναι μια έξη που: α) αφορά τη λήψη των αποφάσεών μας, β) βρίσκεται στο μέσον, στο μέσον όμως “σε σχέση προς εμάς”· το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική – πιο συγκεκριμένα, από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος· – είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, που η μία βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της έλλειψης– και ακόμη με το νόημα ότι ορισμένες κακίες αποτελούν έλλειψη και άλλες πάλι υπερβολή σε σχέση με αυτό που πρέπει, είτε στα πάθη είτε στις πράξεις, ενώ η αρετή και βρίσκει και επιλέγει το μέσον. Από την άποψη λοιπόν της ουσίας της, και όσο μας ενδιαφέρει ο ορισμός της φύσης της, η αρετή είναι μεσότητα, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι ασφαλώς κάτι που βρίσκεται στο ψηλότερο σκαλί”.

(Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1106b36-1107a8, μτφρ. Δ. Λυπουρλής [με τροποποιήσεις])

5. “Η ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής κατά τον κανόνα της τέλει αρετής. Αν είναι έτσι, τότε η προσοχή μας θα πρέπει από δω και πέρα να επικεντρωθεί στην αρετή. Μόνο,

πράγματι, με την κατανόηση της φύσης της αρετής υπάρχει ελπίδα να διακρίνουμε καλύτερα και την ουσία της ευδαιμονίας. Και ο πολιτικός, άλλωστε, θεωρείται σωστός, μόνο αν αφιερώνει στην αρετή το μεγαλύτερο μέρος των προσπαθειών του. Αυτό, πράγματι, που επιθυμεί ο σωστός πολιτικός είναι να κάνει τους συμπολίτες του καλούς και υπάκουους στους νόμους. Παράδειγμα αυτού που λέμε είναι οι νομοθέτες της Κρήτης και της Σπάρτης - φυσικά, και όσοι άλλοι ήταν σαν κι αυτούς”.

(Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1102a4-12, μτφρ. Δ. Λυπουρλής)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αν κρίνουμε τις πράξεις από τις συνέπειές τους και αν δεχόμαστε πως ορισμένες πράξεις –αν όχι όλες– έχουν “ανοιχτά” αποτελέσματα στο μέλλον, τότε από ποια χρονική στιγμή και μετά θα είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε το αν ήταν καλά ή κακά τα αποτελέσματα των κρινόμενων πράξεων; Για παράδειγμα, αν προσπαθήσουμε να κρίνουμε ηθικά τις επανειλημμένες στρατιωτικές επεμβάσεις στο Ιράκ το 1991 και το 2004, πόσα χρόνια θα ’πρεπε να περιμένουμε, για να σταθμίσουμε τις καλές ή τις κακές συνέπειες αυτών των επεμβάσεων; Αναπτύξτε τον προβληματισμό σας δείχνοντας τη δυσκολία τέτοιου είδους υπολογισμών στον χώρο της ηθικής.

2. Κάποιος άνθρωπος σπεύδει να βοηθήσει έναν φίλο του ο οποίος έχει παρανομήσει, ώστε να αποφύγει τη δίκαιη τιμωρία του, γιατί τον αγαπά και πιστεύει πως έχει το ηθικό καθήκον να του συμπαρασταθεί με αυτό τον τρόπο. Πώς θα έκρινε ο Καντ την ηθική αυτής της

έμπρακτης εκδήλωσης αγάπης; Εσείς τι θα κάνατε, αν βρισκόσασταν ποτέ σε παρόμοια θέση;

3. Ένας πατέρας λέει στο παιδί του: “Δεν πρέπει να λες ψέματα”. Με την ηθική αυτή πρόταση τι από τα παρακάτω μπορεί να θέλει να επιτύχει;

α. Να πείσει το παιδί του ότι το ψέμα είναι μια εσφαλμένη πράξη.

β. Να του δώσει να καταλάβει ότι οι άλλοι άνθρωποι αποδοκιμάζουν το ψέμα.

γ. Να το αναγκάσει να αποδοκιμάσει τα ψέματα που είπε.

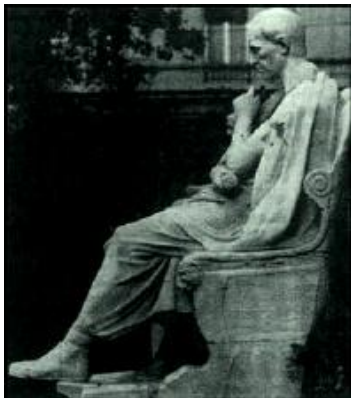
δ. Να το επηρεάσει, ώστε το παιδί να αλλάξει στάση απέναντι στους άλλους ανθρώπους.

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1. Στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που έχετε διδαχτεί (π.χ. του Ηρόδοτου, του Ξενοφώντα, του Θουκυδίδη, των τραγικών) έχετε συναντήσει συμπεριφορές, στάσεις, έργα στα οποία μπορούν να αποδοθούν οι έννοιες μεσότητα, υπερβολή, έλλειψη; Αναφερθείτε σ’ αυτά αποδίδοντάς τους ηθικό “πρόσημο”. (Να επικεντρώσετε την προσοχή σας σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή γεγονότα, π.χ. στον Περικλή, στον Αλκιβιάδη, στην Αντιγόνη, στον Σόλωνα, στη στάση των Αθηναίων απέναντι στους Μηλίους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο κτλ.)

2. Ως προς τι νομίζετε ότι διαφέρει η αριστοτελική αντίληψη της ευδαιμονίας (πλήρης ανάπτυξη των ικανοτήτων, εξαίρετη κατάσταση των ψυχικών δυνάμεων) από την εναλλακτική σύγχρονη θεώρηση της ευτυχίας ως υποκειμενικής, έντονης αίσθησης ευφορίας;

3. Αν εφαρμόσουμε την αριστοτελική αρχή της μεσότητας, ανάμεσα σε ποια άκρα κυμαίνονται οι αρετές: α. της αυτοπεποίθησης, β. του θάρρους, γ. της γενναιοδωρίας και δ. της φιλικότητας;

Επίκουρος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 2ου ΤΟΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ5

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ:

ΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ.....21

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4:

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ30

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ34

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ:

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ43

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:

ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ Η ΤΙ ΕΙΝΑΙ54

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΤΕΧΝΙΚΗ,

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ64

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ..... 73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΝΟΥ 75

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ..... 78

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ:

ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ-ΔΥΪΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ 90

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:

ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ-ΜΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ..... 96

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ:

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ110

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ:

ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ 118

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ..... 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
ΑΞΙΟΛΟΓΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ.....	130
ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:	
ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΗΘΙΚΗΣ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ.....	132

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ -ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.